

87.3 (45кп/

Б 90

A black and white portrait of a man with a full beard and glasses, wearing a dark jacket. The portrait is set within a semi-circular frame against a light background.

**Соціально-філософські
погляди
М.ГРУШЄВСЬКОГО:
футурологічний аспект**

М. Грушевський

Вад. Ніхт, Кетел Готт
1. 2. 921.

Handwritten text in cursive script, likely a letter or manuscript, partially obscured by a white label.

78 54 75 філос.

Івано-Франківський богословський інститут
Кафедра гуманітарних наук

Будз В. П.

Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект

НБ ПНУС

785475

Івано-Франківськ
Місто НВ
2003

УДК 147.7 (092)
ББК 87.3 (4 Укр.)
Б 90

Будз В.П.

Б 90 Соціально-філософські погляди М.Грушевського: футурологічний аспект. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 160 с.

У монографії аналізується система соціально-філософських та філософсько-історичних поглядів М.Грушевського у футурологічному аспекті, досліджуються проблеми соціальної онтології. Дослідження ґрунтується на творах вченого, написаних у різні періоди його творчості, епістолярних джерелах, архівних матеріалах.

Монографія розрахована на науковців, аспірантів, студентів гуманітарних спеціальностей, які вивчають соціальну філософію, історію філософії, філософію історії, соціологію, а також на тих, хто цікавиться проблемами соціального прогнозування. Книга містить корисний методологічний матеріал для соціологічних та політологічних досліджень.

Затверджено до друку вченою радою Івано-Франківського богословського інституту з благословення ректора ІФБІ Високопреосвященнішого Іоасафа архієпископа Івано-Франківського і Галицького.

(Протокол № 3 від 26 лютого 2003 р.)

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор Возняк С.М.

(Прикарпатський університет імені Василя Стефаника);

доктор філософських наук, професор Лисий В.П.

(Львівський національний університет імені Івана Франка).

Трикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Інв. №

78 54 75

© Будз В.П.

© Івано-Франківський богословський інститут

© Видавництво «Горицвіт»,

художнє оформлення та дизайн обкладинки

ISBN 966-8090-16-0

М. Грушевський

ВСТУПНЕ СЛОВО

На сучасному етапі української історії відбуваються складні процеси становлення державності та громадянського суспільства, демократичних, солідарних, гуманістичних вартостей, відродження національного духу та ідеї. Перед нами постає необхідність вирішення теоретичних і практичних завдань у вказаних аспектах.

В обґрунтуванні перспектив і можливостей, шляхів і способів розбудови України велику роль відіграють соціально-філософські погляди М.Грушевського, який намагався у своїх дослідженнях зрозуміти суть історичного розвитку на теренах України, особливості зовнішніх і внутрішніх суспільно-політичних відносин українського народу, особливості світової історії, її протікання і сенсу. У такому аспекті погляди М.Грушевського на історію українського народу стають важливою підставою для прогнозування подальшого поступу українського народу.

Для національного і духовного відродження України важливе значення набуває також відтворення цілісності протікання філософського процесу, який є основою складовою духовного життя України. На наш погляд, світогляд суспільства, а в цілому його філософія (як система теоретичного та практичного світогляду), суттєво впливають на способи взаємодії із зовнішнім середовищем (соціальним та природним). Тому майбутнє нації формується у її поглядах, її ідеології, у свідомості громадян. Творцями світогляду народу є провідні мислителі, тому вивчення поглядів М.Грушевського є актуальним у такому контексті, оскільки він створює у своїй багатотомній "Історії України-Руси" теоретичні підстави самоідентифікації українського народу у світовій історії. Безумовно, що його філософсько-історичні міркування є вагомим чинником становлення української державності та духовності, критеріями національного самовизначення.

Зазначимо, що соціально-філософські погляди М.Грушевського розвивались у руслі основних наукових парадигм ХІХ – ХХ століть, в очних та заочних дискусіях з провідними європейськими мислителями. Тому актуальним завданням постає переосмислення поглядів ученого, які раніше замовчувались з ідеологічних міркувань, були відкинуті з філософського дискурсу.

Завдання, яке ми ставимо у монографії, – це систематизація та осмислення соціально-філософських поглядів М.Грушевського. Тео-

ретичний інтерес дослідження становить аналіз його основних соціально-філософських ідей з точки зору прогнозування можливого майбутнього України у світовому соціально-політичному процесі. Зазначимо, що соціально-філософські погляди М.Грушевського містять потужний футурологічний зміст, який реалізується у текстах вченого за допомогою філософських та методологічних ідей.

На наш погляд, соціально-філософські погляди М.Грушевського є найважливішими у його науковій творчості, в якій обґрунтована цілісність історії України, її континуальний характер. Учений у своїх творах ідентифікував український народ і його місце в історії, дослідив його характер і ментальність, можливості та перспективи відродження української державності та нації.

У монографії в контексті поглядів М.Грушевського досліджується спектр соціально-філософських, соціокультурних проблем розвитку української історії, аналізуються мотиваційні і ментальні аспекти психології українського народу в історичному поступі, які необхідно враховувати на сучасному етапі при побудові основних векторів соціальної взаємодії в українському суспільстві, досліджуються гуманізм та солідарність як основи соціальної взаємодії у соціально-філософських поглядах вченого.

У науковій літературі дослідження соціально-філософської проблематики творчості історика не задовольняють вимогу її системного осмислення. Аналізуючи дослідницьку літературу по проблемі монографії, зазначимо, що науковці часто роблять протилежні висновки щодо витоків світогляду М.Грушевського, його методології та розв'язання основних соціально-філософських проблем. Як свідчить аналіз літератури, небагато дослідників класифікують його соціальним філософом, або філософом історії. Поширеною є також думка, що у його творчості відсутні філософські ідеї. Проте, на наш погляд, створюючи історичну і соціологічну системи, він не міг не спиратися на філософські погляди та світоглядно-методологічні ідеї, адже в основі тих чи інших історичних та соціологічних ідей перебуває система філософських поглядів, які можуть не акцентуватись у історичному дослідженні, однак розгортаються ним на рівні світоглядної та методологічної аксіоматики та створюють логіку його історичного дослідження.

Із аналізу наукової спадщини М.Грушевського впливає той факт, що в ній справді немає системних соціально-філософських чи філософ-

сько-історичних праць. Однак у цілому, соціально-філософські погляди історика впливають з контексту всієї його творчості, зосереджені в його історичних, соціологічних, політологічних, публіцистичних, культурологічних роботах, в епістолярній спадщині, щоденниках, архівних матеріалах. Його соціально-філософські погляди не викладені в окремій системній праці, проте їх можна вважати системою при детальному аналізі. Звідси ми бачимо необхідність переосмислення та аналізу творчості вченого у контексті соціальної філософії.

На наш погляд, у науковій літературі не проводилась систематизація соціально-філософських поглядів М.Грушевського на основі всебічного охоплення його творчої спадщини. Обсяги праць, проаналізовані нами, є досить малими. Вони не виходять за межі тез і статей, окрім монографій О.Піцака, О.Копиленка, Л.Кондратик і О.Кондратик. Однак ці праці також не відкривають усього спектра соціально-філософських ідей М.Грушевського. Залишаються не дослідженими його погляди щодо сенсу історичного процесу, ролі солідарності та гуманізму у формуванні соціальних інститутів, основних чинників історії та їх співвідношення, футурологічне осмислення української історії. Такий комплекс недосліджених проблем соціальної філософії та філософії історії М.Грушевського вимагає детальнішого аналізу та систематизації його поглядів.

Джерельною основою дослідження є творча спадщина М.Грушевського, а зокрема праці: "Початки громадянства. Генетична соціологія.", "Історія України-Руси"; "Історія української літератури", "З історії релігійної думки на Україні", "На порозі нової України. Гадки і мрії.", "Українська партія соціалістів революціонерів і її завдання", "Історія і її соціально виховуюче значення". Саме в цих працях формувались його соціально-філософські та філософсько-історичні погляди. Аналізуються також щоденники, епістолярні джерела, архівні матеріали вченого; дослідження, які присвячені творчості вченого і ведеться полеміка з їхніми висновками.

Методологічну основу монографічного дослідження складає міждисциплінарний підхід, сутність якого полягає у з'ясуванні предмету дослідження філософських, історичних та соціологічних наук. Такий підхід створює основу для комплексного аналізу проблеми філософії історії М.Грушевського, дослідження її витоків та основних концептуальних ідей. Потреба вибору міждисциплінарного підходу впли-

ває із міждисциплінарного характеру творчості вченого, який зумів поєднати у своїх історичних роботах досягнення багатьох гуманітарних дисциплін, використовуючи їх при аналізі початків історичного життя українського народу. За допомогою такого підходу розкрито онтологічну, гносеологічну, методологічну, аксіологічну, футурологічну проблематику філософії історії М.Грушевського, визначено її світоглядно-методологічну аксіоматику, обґрунтована її цілісність та системність.

Використовується у роботі аксіологічний підхід, на основі якого аналізуються шляхи суспільної трансформації через спектр культурних вартостей, розкриваються основні історичні пріоритети українського народу, які, на думку М.Грушевського, зосереджені у культурі; герменевтичний підхід, за допомогою якого досліджується логіка інтерпретації історії та який дає змогу аналізувати його змістовне бачення історичного поступу, процесу суспільної трансформації, динаміки історії. Зазначимо, що сутність герменевтичної інтерпретації М.Грушевським історії полягає у визнанні унікальності та неповторності народного досвіду, вартостей народу, народної культури, традицій. Така ідея складає також основу для розуміння вченим історії як історії культур, а історичного розвитку як розвитку культур.

У роботі використовується також соціокультурний підхід, що дає підстави для аналізу взаємодії культури народу та природного середовища у концепції М.Грушевського, джерел взаємодії та етапів історичного розвитку в його інтерпретації. Творчість історика аналізується також у контексті синергетичної парадигми, яка створює підстави для аналізу самоорганізаційних чинників української історії.

Така методологія дослідження дає підстави для футурологічного аналізу поглядів М.Грушевського. Так зокрема, наприклад, аксіологічний аналіз дає змогу прослідкувати шляхи суспільної трансформації в українській історії через спектр культурних вартостей, створює підстави для розкриття історичних вартостей українського народу, що, безумовно, впливає на осмислення майбутнього України. Соціокультурний підхід створює підґрунтя для аналізу джерел взаємодії культури народу та природного середовища, внаслідок чого створюється унікальність та неповторність народного досвіду, вартостей, культури, традицій, що дає підстави для прогнозування майбутнього, оскільки традиція та культура, які є основою вартостей, безумов-

но, впливає на діяльність народу та його поведінку, а отже, культура як теперішній стан речей, впливає на формування майбутнього.

М. Грушевський висловлює думку, що всесвітня історія – це історія народів та їхніх культур, які взаємодіють між собою. Виходячи із цієї думки, можна також прогнозувати протікання всесвітнього історичного процесу як розвитку культур.

Синергетична парадигма створює підстави для аналізу самоорганізаційних чинників української історії, а у такому контексті можна розвивати теоретичні погляди щодо майбутнього.

Ми поставили за мету монографії систематизацію соціально-філософських ідей М. Грушевського у контексті футурологічних проблем. Основний зміст монографії розкриває філософсько-історичні та соціально-філософські аспекти творчості вченого у контексті футурологічних проблем. Досліджуються принципи гуманізму та солідарності як принципи соціальної дії, які суттєво можуть вплинути на формування безконфліктної взаємодії суспільств у майбутньому.

На наш погляд, М. Грушевський використовує у дослідженнях соціальної онтології в історичному аспекті такі світоглядно-методологічні та філософські принципи: *поліфакторності історії, плюралізму* можливих шляхів історичного розвитку, *еволюціонізму, цілісності історії* народу, основою якої є культура як субстрат єдності народу, *самоорганізації історії*; а також принципів *антропологізму, психологізму, аксіологізму, гуманізму, евдемонізму, прагматизму* – у контексті соціальної інституалізації. Такі принципи дають змогу футурологічного аналізу історичного розвитку.

Зазначимо, що в історичних дослідженнях М. Грушевським використовується принцип поліфакторності історії, тому що він намагається врахувати всі чинники, які діють в історії (комбінація і взаємодія чинників є рушійною силою історичного процесу, яка впливає на соціальну еволюцію та визначає культуру і характер української історії). У такому аспекті принцип поліфакторності історії забезпечує футурологічне бачення історії, оскільки дає змогу бачити її як взаємодію чинників, які потрібно всі враховувати при аналізі історії.

Принцип плюралізму, який використовує М. Грушевський, нашо-вхує на роздуми про можливий плюралізм історичних шляхів, на широкі можливості ходу історії, яка не є наперед визначена, оскільки в історії відсутні, на думку М. Грушевського, зовнішні закони, які абсо-

лютно детермінують історичний поступ. Тому майбутнє народу залежить від його діяльності, оскільки наперед заданих векторів розвитку історії не існує.

Використовуючи принцип еволюціонізму, вчений розглядає історію як поступовий розвиток народу та його культури; цілісності історії народу. Історія кожного народу – це неперервний процес, який має свою основу в культурі, що є найбільш стійким соціальним феноменом. У такому контексті майбутнє народу, його статичні та динамічні форми взаємодії залежать від стійкості культури та традицій. Якщо культура занепадає, то суспільні взаємодії будуть мати хаотичний характер, характеризуватимуться нестійкістю. Разом із тим можна стверджувати, що майбутнє народу ґрунтується на культурі, і поки існує культура народу – існує і сам народ.

Принцип самоорганізації історії у баченні М. Грушевського втілюється у тому, що історія розгортається як взаємодія чинників та досягнення їх рівноваги (між народом та комбінацією чинників, між етнічними спільнотами та їх культурними вартостями). У такому аспекті вартості – це результат рівноваги спільноти, її природних та соціальних прагнень та зовнішнього середовища. Відповідно хід історії – це становлення рівноваги вартостей. Якщо значущі вартості для життя суспільства та народу відсутні, то будемо спостерігати в історії динаміку, розвиток, суспільні рухи, які будуть направлені на реалізацію тих вартостей, яких бракує народу, чи то свободи, чи матеріальних благ. Відсутність вартостей будить енергію народу для їх досягнення.

М. Грушевський відстоює у своєму баченні історії принцип коливальної динаміки соціальних явищ на основі ідеї про чергування у суспільстві тенденцій солідарності та індивідуалізму. Такі тенденції створюють підстави для футурологічного бачення розвитку історії не тільки конкретного народу, а всесвітньої історії, оскільки за епохами “солідарності” можна передбачити настання епох “диференціації” спільнот.

Принцип антропологізму історії М. Грушевського дає підстави для наголошення важливості людини та народу в системі чинників історії. Серед історичних чинників виняткове місце займає народ, який є найбільш дієвим в історії, тому у своїх невдачах не слід шукати винних у зовнішніх чинниках, а майбутнє у такому аспекті залежить від активності та діяльності людини.

У концепції історії М.Грушевський використовує принцип психологізму, який випливає із твердження, що основними тенденціями суспільного розвитку є солідарність та індивідуалізм, які ґрунтуються на основі психології народу. У такому контексті можна використовувати можливості генної інженерії для формування тих чи інших почуттів засобами ідеологічного впливу.

Принцип аксіологізму у поглядах М.Грушевського також створює підстави для бачення майбутнього. У соціально-філософських поглядах М.Грушевського вартості, зокрема гуманістичні, виступають каталізаторами історичного розвитку, забезпечують його статику та динаміку. Вартості у концепції історії вченого є основою цілісності, неперервності історії українського народу, джерелом мотивів його діяльності та творчої активності в історії. У такому контексті вартості виступають джерелом руху історії, вони є мотивами діяльності людини та народу. Тому, у цілому, історію можна розглядати як реалізацію вартостей. Думкою про те, що "homo homini res sacra" (людина людині – рід свята), М.Грушевський розвиває принцип гуманізму. Історія у його поглядах має спрямування до людини як основної вартості. Сенс історії, її майбутнє протікання у контексті такого принципу полягає в гуманізації суспільних відносин, у зростанні ролі солідарності й гуманізму в соціальних взаємодіях.

Принцип евідемонізму також створює підґрунтя для футурологічного бачення історії. На думку вченого, мета діяльності людини та народу, а отже, у цілому історії, полягає у досягненні щастя, у бажанні пошуку кращого життя та його умов. Функціонування і створення соціальних інститутів у концепції історії М.Грушевського пов'язане із забезпеченням основних життєвих потреб людини та нації. Таким чином, історик використовує принцип прагматизму щодо бачення ролі соціальних інститутів та принципів їх функціонування.

Поряд із тим зазначимо, що не варто уникати оцінки поглядів М.Грушевського у питаннях майбутнього суспільно-політичних взаємодій як утопічних, оскільки він схиляється до трактування ходу історії через зростаючу солідарність та гуманізм. Зрозуміло, що зростання солідарності та гуманізму, у чому переконаний вчений (особливо це простежується у роботах "Початки громадянства. Генетична соціологія", "Історія та її соціально-виховуюче значення"), є неможливим як спонтанний процес. Почуття солідарності та гуманізму не

можна передати у спадок через культуру чи природні механізми. Вони не існують у спільноті між людьми апріорно. Їх потрібно весь час активізувати у свідомості громадян. Тільки таким шляхом можна прийти до інтегруючих суспільних тенденцій, зростання яких є актуальним завданням для українського суспільно-політичного простору на сучасному етапі.

Теоретичне, методологічне та джерельне підґрунтя соціально-філософських поглядів М.Грушевського

Формування та становлення соціально-філософських поглядів М.Грушевського недостатньо проаналізовано в науковій літературі. Аналіз ускладнюється тим, що вчений не залишив списку власної бібліографії. У такому ракурсі актуальними є завдання аналізу інтелектуальних витоків філософії історії М.Грушевського, її методології. Для розв'язання таких завдань необхідно проаналізувати інтелектуальну атмосферу становлення поглядів ученого, дослідити витoki філософської та методологічної аксіоматики соціально-філософської концепції М.Грушевського, на основі якої він розв'язує філософсько-історичні проблеми. Такий аналіз складає зміст першого розділу монографії.

У контексті проведеного аналізу з'ясовується міра причетності вченого до європейського та світового філософського й наукового дискурсу, адже кожна наукова епоха має парадигми, які приймаються науковою спільнотою. Ми припускаємо, що М.Грушевський був включений у певний науковий простір з його філософськими парадигмами, тому висуваємо гіпотезу, що у його творчості зосереджені філософські ідеї, які функціонували в науці ХІХ – початку ХХ століть.

Цей розділ пропонується для аналізу загального філософського світогляду М.Грушевського на основі його роздумів щодо витоків свого світогляду, а також огляду і критичного аналізу дослідницької літератури, що сприятиме відтворенню формування його поглядів, системи філософських і методологічних ідей, які впливають на логіку осмислення історії. Дослідження таких методологічних та філософських принципів створює підґрунтя футурологічного осмислення історичного процесу у контексті поглядів М.Грушевського, оскільки методологія дослідження впливає на його результати та логіку осмислення дійсності історичної чи будь-якої іншої.

Поруч із тим, називаючи монографію «Соціально-філософські погляди М.Грушевського...», ми апіорно стверджуємо, що вони є приаманні його творчості. Тому, перш за все, необхідно відповісти на питання співвідношення дотичних філософських дисциплін.

1.1. Співвідношення між історією, соціологією, методологією історії, історіософією, соціальною філософією, філософією історії у творчості вченого

Розв'язуючи проблему співвідношення між історією, соціологією, історіософією, соціальною філософією, філософією історії, методологією історії потрібно розмежувати предмети даних наук, які є дотичними між собою. Найявна дослідницька література, присвячена творчості М.Грушевського, по-різному підходить до класифікації його творчості. Класифікуючи творчість мислителя, більшість дослідників вважають його істориком. Л.Зашкільняк [1] і І.Витанович [2] називають його історіософом, методологом історії; О.Прицак [3], Л.Винар [4] – історіософом; О.Бочковський [5], І.Витанович [6] – соціологом.

Я.Дашкевич, рефлектуючи над проблемою філософії історії М.Грушевського, вважаючи його погляди позитивістськими, пише: "...Позитивізм не визнавав філософію історії... Неупереджений розгляд праць, окремих висловлювань історика доводить, що вони стосуються не історіософії (філософії історії), а методології історії... Грушевський не був філософом історії... Досі нікому не вдавалося встановити систему його філософських поглядів на історію за його історичними працями... Об'єктивний підхід не дає права говорити про історіософію Грушевського" [7, 82-83]. Думка Я.Дашкевича, що у М.Грушевського відсутня філософія історії ґрунтується на переконанні, що він був позитивістом, а позитивізм висунув "принцип, що філософія не має права ідеологізувати історичну науку... Позитивізм відкинув усі види філософії історії (історіософії)" [7, 80], і тому "...історіософом Грушевський не був, а як позитивіст відкидав будь-яку філософію історії..." [7, 67]. Однак позитивізм висуває власну філософію, тому також можлива позитивна філософія історії.

У цілому, Я.Дашкевич ототожнює історіософію і філософію історії: "...Історіософія та філософія історії – це справді такі тотожні терміни й історіософія нічим не відрізняється від філософії історії..." [7, 82]. Однак, на наш погляд, історіософія та філософія історії як частина соціальної філософії не є тотожними дисциплінами. Ототожнення історіософії та філософії історії за термінологічним значенням немає підстав, оскільки "історіософія" більш акцентована на аксіологічній проблематиці, проблемі сенсу, історичній мудрості, яка може досягну-

тися також позараціональними методами, у той час як філософія історії як підрозділ соціальної філософії включає комплекс філософських питань, у тому числі аксіологічну проблематику. У такому співвідношенні історіософія включається у філософію історії.

На наш погляд, пишучи історію, дослідник історії свідомо чи не свідомо керується певними філософсько-світоглядними парадигмами, які властиві його часу, тому часто не афішує їх, вважаючи аксіомами наукового світу. Світоглядні, методологічні, соціально-філософські та філософсько-історичні ідеї розвиваються істориком не тільки в історичних працях, але й у інших творах, у епістолярній спадщині, архівних документах. Звичайно, що для того, щоб вивести систему соціальної філософії М.Грушевського тільки з історичних праць, необхідно докласти великих зусиль. Тут ми погоджуємося з Я.Дашкевичем, що важко "...встановити систему його філософських поглядів на історію за його історичними працями..." [7, 82-83]. Проте ми аналізуємо комплекс праць М.Грушевського в різних площинах його творчості, включаючи також поряд з надрукованими історичними працями політологічні, соціологічні, невідомі архівні матеріали, епістолярну спадщину, літературні твори.

Соціально-філософські погляди М.Грушевського, на нашу думку, найбільш розвинуті в таких працях, як: "Початки громадянства. Генетична соціологія", "Історія і її соціально-виховуюче значення", "Вступний виклад з давньої історії України", "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства", "Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання", першому томі "Історії України-Руси", першому томі "Історії української літератури", першій частині "Всесвітньої історії в короткім огляді", а також у рукописі, який зберігається в Центральному державному історичному архіві міста Львова (ЦДІА Ф.401. чт. Оп.1т. спр.48, арк.58-64 (Редакція журналу "Літературно-науковий вісник" Статті, рецензії, огляди та інші наукові праці М.Грушевського з філософії, соціології та естетики, а також з джерелознавства)).

Так, наприклад, М.Грушевський у "Початках громадянства. Генетична соціологія" говорить про можливість філософії історії, яка ґрунтується на генетичній соціології [8, 10]. Він веде мову про те, що соціологія, як і всі інші соціальні науки, досліджує основу ритму соціальної еволюції [8, 4]. Вчений також ототожнює завдання гуманітар-

них наук, яке полягає в тому, щоб давати основні орієнтири діяльності людини у світі [9, 63]. Такими орієнтирами, на думку М.Грушевського, виступають гуманістичні принципи.

В історичних працях вчений рефлексує над існуванням причин та закономірностей у житті народу, а пошук останніх претендує на рівень філософського узагальнення. Соціальна філософія реалізується в тексті тоді, коли в ньому розв'язуються філософські проблеми. Тому ми можемо вести мову про соціально-філософські ідеї М.Грушевського, які були засадами його історичної творчості. Виходячи із системного аналізу творчої спадщини вченого, ми можемо міркувати про його соціальну філософію.

Філософські ідеї є взаємопов'язаними між собою. Тому гносеологічні ідеї пов'язані з онтологічними, а останні – із соціально-філософськими, філософсько-історичними, аксіологічними. Тому, щоб реконструювати, відтворити соціальну філософію М.Грушевського, що є метою монографії, необхідно знати також його погляди на людину, його ідеї щодо руйнівних сил, чинників історії, знати його онтологічні і аксіологічні погляди. Тільки виходячи із світоглядних орієнтирів, із філософських засад творчості, ми можемо пояснити та зрозуміти аспекти протікання історичного процесу українського народу в баченні вченого.

Ми погоджуємося із тим, що для того, щоб реалізувати себе як історика, необхідне "засвоєння філософського способу мислення... для кожного історика, який хоче вияснити собі основи світогляду даного часу або певної групи народів..." [10, 37]. Тобто кожен значний історик керується у своїй творчості філософським світоглядом, який відображається на його способі мислення та інтерпретації історичних подій. При написанні історичних праць він не може уникнути загальних світоглядних питань і цим розвиває власну філософію історії. На погляд П.Барта, "...лише той має право висловлювати загальні принципи, хто на протязі всього свого життя поглиблено вивчав окремі історичні події" [11, V].

Філософія історії як підрозділ соціальної філософії торкається ряду проблем, серед яких є проблема суб'єкта історії, її руйнівних сил, сенсу історії, а розгляд таких питань властивий творчим пошукам М.Грушевського. Аналізуючи філософські погляди історика в контексті всієї його творчої спадщини, можемо вести мову про соціально-філософські погляди та узагальнення, які він розвиває, досліджу-

ючи історію України і світову, пишучи історичні, культурологічні, політологічні, соціологічні праці.

Щодо співвідношення предмета дослідження філософії історії та історіософії у наукових поглядах М.Грушевського, то Л.Зашкільняк говорить: "Погоджуюсь з професором Я.Дашкевичем, що М.Грушевський не був філософом історії і не шукав сенсу української історії. Однак сумнівним мені видається твердження... що Грушевський не мав власної історіософії... Під історіософією я розумію не стільки метафізичне трактування історії, скільки уявлення про стан і еволюцію об'єкта пізнання історика... У такому розумінні історіософія є складовою частиною методології" [12, 310-311]. В іншій праці Зашкільняк пише, що "...фактично немає праць про історіософію дослідника, тобто його уявлення про зміст і сенс історичного розвитку.¹ У великій кількості праць, що стосуються методології М.С.Грушевського питання його історіософії по суті обійдені" [13, 3]. О.Прицак визначає історіософію М.Грушевського як "...його філософію² у відношенні до його ж власного історичного досліду..." [3, 3].

Я.Пеленський також роздумує з цього приводу: "Уживання поняття "історіософія" ... є абсолютно штучне... Історіософія є підрозділ чи ділянка, яка виросла з філософії історії... Ніхто сьогодні... такої дисципліни як історіософія не викладає. Є філософія історії... М.Грушевський не був філософом історії" [12, 317].

У цьому ж контексті М.Верніков веде мову про те, що "філософські погляди виражаються не обов'язково окремою працею... У Грушевського вони проходять через його наукові твори. І, очевидно, можна сформулювати ці його філософсько-концептуальні засади" [12, 342]. Н.Яковенко роздумує: "Не існує історії без філософії історії. Важко погодитись... що така історія існує" [12, 345].

У науковій літературі спостерігаємо дискусію щодо проблеми співвідношення історії і філософії історії, історіософії та філософії історії, особливо щодо предмету дослідження останніх, тим більше у творчості М.Грушевського.

¹ Тут історіософія досліджує такі ж метафізичні проблеми, що і філософія історії, тобто досліджує зміст і сенс історії, що дає змогу говорити про те, що тут ототожнюються історіософія і філософія історії – В.Б.

² У цьому випадку ототожнюється історіософія і методологія історії – В.Б.

А.Ракітов у історичному пізнанні виділяє "три галузі: емпіричну історіографію, історіософію і історичну епістемологію. Перша утворює зміст і основу історичної науки. Дві інші переплітаються і зливаючись, довгий час розвиваються в надрах єдиного інтелектуального процесу, який називається філософія історії. Однак їх функції різні: історіософія по суті являє собою осмислення історії, вірніше, теоретичне знання про історію, емпіричне знання про яку дає історіографія... Об'єкт знання історіографії і історіософії той самий. Але предмети знання різні: перша описує реальні події і ситуації в об'єктивних процесах; друга намагається зрозуміти їх необхідні зв'язки, тобто закони... [14, 145]. Історична епістемологія є теорією історичного пізнання, яка охоплює історіософію і історіографію" [14, 146]. Автор розрізняє також методологію історії і історичну епістемологію [14, 23]. Історична епістемологія – коло проблем, які пов'язані з вивченням специфіки історичного пізнання взагалі та історичної науки [14, 22]. Епістемологію він розглядає як сукупність проблем і рішень, які стосуються виключно дослідження наукового пізнання [14, 22]. В загальному, автор включає історіософію в структуру філософії історії, де історіософія є частиною її, версією філософії історії [14, 146]. Він включає історіософію одночасно в історичну науку і в філософію історії, яка є єдністю історіософії та історичної епістемології [14, 153].

На думку І.В.Бойченка, існують основні три виміри філософії історії [15, 130-160]. Серед них дослідник виділяє онтологічну, гносеологічну та методологічну іпостасі філософії історії [15, 131]. Онтологічним зрізом філософії історії виступає історіософія [15, 137]. На його думку, "в іпостасі історіософії філософія історії традиційно поставала як зображення всезагальної історії, історичного світу, що був цілісним й всеохоплюючим універсумом культури людства" [15, 132]. Предметним полем історіософії, тобто філософської онтології історії, виступає передусім, як міркує І.Бойченко, проблема початку і кінця історії [15, 137]. Проблемами історіософії виступають також питання про передумови, чинники, причини, рушійні сили історіогенезу та подальшого ходу історичного процесу [15, 137], а також проблема мети і сенсу історії [15, 140].

У гносеологічному аспекті філософія історії виступає як теорія історичного пізнання [15, 146], яка поділяється на історичну гносеологію та історичну епістемологію [15, 148]. Предметом першої є пробле-

ма співвідношення між суб'єктом і об'єктом пізнання у процесі історичного пізнання [15, 148]; пізнавальна діяльність дослідника з вивчення історичного процесу [15, 148]. Предметом другої виступають результати процесу пізнання історика [15, 148]. У методологічному аспекті філософія історії виступає як методологія філософії історії, яку "цікавить вже не сам по собі історичний процес і навіть не хід пізнання історичних реалій, а... принципи, підходи, прийоми, процедури, форми, способи та методи цього пізнання [15, 148].

І.Бойченко широко інтерпретує філософію історії, в яку включаються історіософія, теорія історичного пізнання та методологія історії. У такому аспекті ми можемо аналізувати історичні погляди М.Грушевського. За допомогою такого аналізу ми повинні виявити розв'язання вченим основних проблем філософії історії. Зазначимо також, що такий підхід І.Бойченка до філософії історії і її структурних частин знімає, певним чином, дискусію навколо проблеми класифікації творчості М.Грушевського, оскільки в нього зустрічаємо різні зрізи філософсько-історичного пізнання. Тому було б некоректним називати М.Грушевського тільки істориком, історіософом, методологом історії, і ми класифікуємо його як філософа історії, власне, соціальним філософом.

Провести демаркацію щодо предмету дослідження гуманітарних наук дуже складно, оскільки об'єкт їхнього дослідження є подібний чи навіть тотожний. Так, наприклад, для історії, соціології, філософії спільним об'єктом дослідження виступає суспільство. Близьким є і предмет дослідження – людина та закономірності суспільного розвитку. Дійсно, всі "...науки слугують одна одній в справі взаємного доповнення" [10, 35]. Звідси пояснюється також можливість виникнення міждисциплінарних наук.

Досить оригінально М.Грушевський розв'язує питання основи гуманітарних наук. Він пише, що "...дисципліни гуманітарні... мають дати людині пізнання себе і своїх відносини до доколичного світу світу, і се пізнання переводять... в проекції часу і просторони... в перспективах сучасного життя й його історії, яка зрештою вживається до помочи скрізь, для вияснення і усвідомлення сучасного становища – служить підставою його інтерпретації" [9, 55]. На думку М.Грушевського, історія "...у с'їм здійсненню античного рецепту – "пізнай себе"... в різних видах і проявах займає дуже важне місце,

властиво – просто таки панує в нїм, даючи змогу в процесі розвою пізнавати різні сфери людського ества" [9, 55-56].

На погляд вченого, історія – універсальна допоміжна наука, яка є основою розуміння теперішнього та його інтерпретації, є основою соціально-філософського пізнання себе і своїх відносин із зовнішнім світом. М.Грушевський пише, що "...усяка наука – наскільки вона хоче бути наукою, має все діло не з окремим, а з загальним..." [8, 29], тобто історія як наука теж повинна мати справу із загальним, а узагальнююча історія уподібнюється до філософії історії.

У даному випадку позиція М.Грушевського аналогічна позиції Бернгайма, за яким історія "...принципово, проникає в усі сторони і сфери соціальної діяльності людини..." [10, 51]. Історія дає змогу пізнавати сутність людського ества, в цьому плані вона є філософією історії. Історія панує в пізнанні самого себе, у філософських рефлексіях щодо своєї сутності. Крім того, вона допомагає пізнавати суспільні інститути у розвитку, в процесі еволюції – в даному випадку простежується еволюціоністський, генетичний підхід М.Грушевського до вивчення історії. Об'єктом вивчення історії є традиція, яка "...являється підставою... людської солідарності... Історія... являється кінець кінцем цементом, яким держиться всяке людське пожитє, всякий громадський зв'язок" [9, 56], – розмірковує вчений. Історія, отже, вивчає традицію, яка є основою людської солідарності, а тому бере на себе функцію солідарності. У такому аспекті вивчення історії – це вивчення людської солідарності – теза, яка імпліцитно впливає із суджень М.Грушевського і яка є тотожна ідеям солідаризму Ш.Сеньобоса, на думку якого "...історія це ніщо інше, як... студіювання солідарності" [16, 2]. Солідарності, а отже історії, як чиннику соціального співжиття вчений надає вагомого значення у соціально-філософській концепції.

Відповідно до концепції М.Грушевського, "...гуманітарні науки взагалі мають допомогти людині "пізнати себе", і знайти місце для своєї індивідуальности, для свого Я, давши об'єктивні міри для цього я, для його прав і претензій супроти доколичного світу, людей і громади, – так історія має вказати відповідне місце й дати об'єктивну міру для ролі й значіння даного громадянства і тої хвилі, яку воно переживає: її завдань й інтересів, плянів і гасл в загальній перспективі часу" [9, 63]. Історія, отже, прагне узагальнювати, виконує функцію соціально-

льної філософії, даючи відповідь на питання місця людини у світі, та основні ціннісно-моральні орієнтири на майбутнє. Крім того, історія виконує, певним чином, футурологічну функцію, оскільки оцінює усе у перспективі часу, дає практичні знання соціальної поведінки на майбутнє, ґрунтується на традиції та солідарності, адже вивчення історії – це вивчення солідарності.

Підхід М.Грушевського до осмислення історії, соціології і філософії історії розвивається в руслі інтелектуальної атмосфери Європи того часу, де однією з панівних течій був позитивізм. На його ґрунті розвивала свої ідеї французька соціологічна школа, для якої було характерним ототожнення соціології і філософії історії, що відмічають дослідники: "...Соціологія народилась в Франції як історична наука, і центральна проблема – соціологія і історія, їх відношення – проблема, якій сьогодні присвячено так багато робіт, в той час просто не існувала" [17, 26]. Для даного контексту "...була характерна та особливість, що соціологія виступала тут як чисто історична дисципліна, яка мала своїм предметом теоретичні і філософсько-методологічні проблеми історії" [17, 12].

Основою для ототожнення соціології і філософії історії стала позиція О.Конта, який у своїй системі наук провідне місце надавав соціології (соціальної фізиці). Він, на думку Вайнштейна, ототожнював "соціологію... з наукою історії" [17, 7]. Закони розвитку природи і суспільства для Конта є однаковими, і для нього соціологія була як "науковий різновид історії" [17, 172]. Е.Дюркгейм, у свою чергу, як міркує Л.Зашкільняк, "тісно пов'язував соціологію з історією, зазначаючи, що соціологія у своїй більшій частині є різновидом просторової історії" [1, 163]. Для нього також соціологія була своєрідна "філософія і методологія історії" [17, 172], – пише Вайнштейн.

М.Грушевський розуміє суть соціологічного підходу до історії з його намаганням "підігнати історичний розслід під математичні формули і теореми" [9, 59]. Проте, на його думку, це неможливо зробити, бо історія не є детермінована механічними причинами, адже людина вносить у неї елементи доцільності та моральності, які часом суперечать жорсткій детермінації буття та законам виживання.

Соціологія – це наука "...про певні загальні і постійні тенденції і форми соціального розвитку" [8, 43], – розмірковує М.Грушевський. З мінливості і плінності життя вона повинна "вибирати те, що стано-

вить властиву основу цього ритму, те що стремить до повторювання, до постійності – се власне і буде завданням соціології, так само як і історії, і всіх соціальних наук" [8, 43]. Виходячи з цього, можемо виводити основну засаду ототожнення М.Грушевським предмету дослідження соціальних наук, який є однаковим для соціології, історії, філософії. Тобто вчений близький до позиції ототожнення соціології і філософії історії, якої дотримувався П.Барт [11].

М.Грушевський пише, що соціологічні науки "...ставили завданням висвітлення психологічних функцій людини в загальній еволюції її соціального життя" [18, 20]. Найбільше аналізує загальну еволюцію історія, яка теж намагається зрозуміти психологію народу, і вона тим самим стає в ряд соціологічних наук. Така позиція М.Грушевського є аналогічна роздумам Г.Тарда, оскільки "...соціологія, якщо не зовсім, то в значній мірі зливається з... психологією" [19, 14]. М.Грушевський не заперечує можливість соціології як науки і не поділяє "крайнього становища тих, хто заперечував всяку рацію соціології як науки, тим самим історії... Найбільше близькі були йому погляди Бернгейма..." [2, 50]. Історія "...вивчає і зображає в психофізичному причинному зв'язку факти розвитку людей... істот" [10, 26], – вважає Бернгейм. Для нього предметом історії є явища діяльності людей, "а в основі психофізичної істоти людини лежить той даний основний факт, що дії і бездіяльність людини визначаються не одними зовнішніми причинами, але в значній мірі і внутрішніми реакціями і станами свідомості... Зовнішні фізичні причини... проникають у свідомість людини і перетворюються у психічні стани" [10, 28]. Такий же погляд на історію характерний і для М.Грушевського, який втілює в ній романтичну і позитивістську ідею важливості колективних явищ у історії з герменевтичним підходом до її вивчення.

М.Грушевський намагається дослідити в концепції історії відбиття зовнішніх чинників у психіці народу. Аналогічний підхід до історії був характерним і для "філософії життя". Так Г.Зіммерман вказує на те, що історія не що інше, як "історія психічних явищ..." [20, 2], і вимагає "психологічного реконструювання зі сторони історика..." [20, 17]. За Зіммерманом, історик "...оформляє і приводить факти в такий порядок, щоб вони давали зв'язану картину психологічного протікання..." [20, 23].

Розвиток подій, згідно "філософії життя", має у своїй основі психологічне протікання. Еволюцію соціального життя на основі психології народу намагається прослідкувати і М.Грушевський. Цікаво, що

такий же погляд на історію характерний і для неокантіанства. Так Г.Ріккерт пише, що “об’єкти історії... підпадають під поняття психічного, звідси історія, дійсно, є наукою про дух, адже вона трактує головним чином психічне буття” [21, 15].

Спробу помирити неокантіанський і позитивістський підхід до поділу наук здійснив Н.Карсев, за яким предмети, які дані для вивчення, в реальності “можуть являти собою або конкретні, або дискретні індивідуальності”, при цьому людські суспільства являють собою “дискретні єдності” [22, 5-6], індивідуальності. Звідси випливає, що є можливою соціологія як наука про індивідуальне і неповторне.

У “Початках громадянства...” М.Грушевський розгортає розуміння соціології як генетичної соціології, яка намагається досягнути закономірності та закони, що діють на протязі всієї еволюції, намагається слідкувати за еволюцією соціальних форм. Про “еволюційну (генетичну історію)” веде мову також Бернгайм. На його думку, “...власне тільки на цьому ступені розвитку історичне знання стало наукою... Те, що надає цим фактам та їх пізнанню взаємний зв’язок, є поняття “розвитку”, в застосуванні до життя людини в державі і суспільстві” [10, 6]. Можливо, в даному випадку Бернгайм мав вплив на погляди М.Грушевського щодо соціології як власне генетичної соціології. Також, безперечно, помітний вплив М.Ковалевського, котрий другий том своєї “Соціології” називає “Генетична соціологія...” Для нього генетична соціологія – це та “...частина науки про суспільство, його організацію і поступальний рух, яка займається питанням про походження суспільного життя і суспільних інститутів...” [23, 1]. М.Грушевський, на думку О.Бочковського, вважає себе істориком-соціологом, представником “генетичної соціології”, яка “...досліджує початки суспільного розвитку людства” [5, 315]. Однак питання походження суспільного життя і суспільних інститутів, питання антропосоціогенезу входять у предмет вивчення соціальної філософії і філософії історії зокрема, що знову ж таки свідчить про подібність предмету дослідження гуманітарних наук.

Вище зазначалося, що французька соціологічна школа, під впливом якої перебував М.Грушевський, фактично ототожнювала соціологію і філософію історії. У свою чергу, важко розмежувати історію та соціологію, тому І.Зелик вважає, що “проблема взаємовідносин між історією і соціологією... ще й сьогодні... далеко не вирішена, ані навіть достатньо не наświetлена...” [24, 40].

Питання про співвідношення історії і соціології активно розглядалися в ХІХ столітті з часу заснування самої соціології. П.Ж.Лакомба вважав, що для того, щоб історії стати наукою, їй потрібно “займатися не одиничним, а загальним, не психологією окремих осіб, а колективною психологією...” [1, 128], – пише Л.Зашкільняк. Значимо, що Фюстель де Куланж, як пише М.Ковалевський, розвивав ту ідею, що “соціологія зовсім зайва наука, так як те, чим займається вона, давно уже складає предмет уваги історії” [19, 8]. М.Ковалевський пише у зв’язку з цим, що “завданням історії є зображення в прагматичному зв’язку ходу подій, з яких складається життя націй або всього людства... Тільки з цієї сторони, зі сторони вивчення причинного зв’язку явищ, історія являє собою дещо загальне з соціологією” [19, 8]. Г.Спенсер вважав “соціологію “справжньою” історичною наукою...” [1, 130], – пише Л.Зашкільняк.

У цій дискусії М.Грушевський включав історію в число соціологічних дисциплін та використовував при цьому в історичних дослідженнях соціологічний метод. У його підході можна побачити аналогію з поглядами М.Вебера, який, як стверджує О.Гермайзе, теж включав історію в число соціологічних дисциплін і вважав “проблеми історичного пізнання... проблемами соціологічними...” [25, 150].

В історії та соціології основними питаннями є “питання генезису суспільного життя...” [24, 46], а також ділянкою спільних зацікавлень є “проблема розвитку чи то окремих суспільних агрегатів, чи загальних їх типів...” [24, 49]. Також ці дисципліни займаються проблемою “схоплення духа часу даної доби, пояснення її динаміки на підставі характеристичних рис культури...” [24, 50]. Загалом, ці проблеми є універсальними проблемами, які досліджують всі гуманітарні науки, в тому числі – соціальна філософія. В цілому ж історія, соціологія, філософія є універсальними науковими дисциплінами, так само як і питання, якими вони займаються, є “вічними”; вони є “...всеобіймаючі своїм діапазоном: у принципі можна побудувати соціологію чи історію «майже чого-небудь» [24, 43], так само як і філософію “чого-небудь”.

Щодо дискусії навколо предмету дослідження суспільних наук, М.Грушевський пише: “Вияснення початків соціального (громадського) життя людства та його розвиток вважається ділом соціології, а саме тої частини її, яка зветься соціологією генетичною, або динамічною (а могла б зватися й просто соціологією історич-

ною), бо узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет..." [8, 9]. Згідно роздумів вченого, соціологія фактично трансформується в генетичну соціологію, а остання отожднюється з історичною соціологією, яка узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певні загальні прикмети. Аналогічними питаннями, на думку М.Грушевського, займається філософія історії, яка "...старається звести до більш менш однотайних, спільних моментів безконечне багатство фактів і подробиць сього історичного життя. Генетична соціологія... пророблює немов вступні дослідження до сєї науки..." [8, 10]. Отже, генетична соціологія та її предмет, на думку М.Грушевського, входять у сферу філософії історії, є основою для її виникнення. В іншому місці він пише: "На ці питання кожен, хто признає можливість соціології (чи філософії історії) як науки, обов'язково притакне" [8, 29] (курсив наш. - В.Б.). На нашу думку, вживання М.Грушевським словосполучення "...соціології (чи філософії історії)..." у процитованій думці дає підстави зробити висновок, що вчений фактично ототожнює дані науки, спільність їх завдань та предмет дослідження, подібно до французької соціологічної школи та П.Барта. М.Ковалевський у цьому зв'язку помічає, що П.Барт ототожнює ці науки, бо "соціологія і філософія історії взаємно одне одним покриваються" [19, 9]. У свою чергу, П.Барт пише, що "існує тільки одна наука про долі людського роду, як би її не називали – соціологією, філософією суспільства, або... філософією історії" [11, 10].

Погляд на предмет філософії історії є дискусійним. Він включає в себе широкий спектр проблем, серед яких найпоширенішими є вивчення історії людства в цілому (Й.Гердер) [26]. Р.Рохоль вважає, наприклад, що філософія історії "шляхом чистої дедукції береться пояснити життя в цілому, а також і духовне зокрема" [27, 18]. Філософія історії також розглядається як філософське осмислення історії людства (Н.Карєєв [28], Г.Зіммель [20], Е.Бернгайм [10]); загальний огляд всього історичного життя, пошук загального смислу, пошук загальних законів і вартостей в історії, осмислення історичного пізнання (Г.Ріккерт) [21]; дослідження першопочатків історичного буття, розкриття смислу історичного процесу (Л.Карсавін) [29]; пошук глибинного сенсу, по-

шук логіки історичного процесу (Л.Димитрова) [30]; встановлення головних причин і чинників історії, розв'язання природи історичного пізнання (Ю.Кімелєв) [31]; розумове конструювання гіпотетичної моделі змісту і способу розгортання людського буття (Л.Зашкільняк) [1]; аналіз рушійних сил, закономірностей розвитку суспільства (О.Сичивиця) [32]. На думку Е.Трьольча, "Філософія історії є частиною філософії, тому вона тісно зв'язана зі всіма іншими її частинами і являє собою в кінцевому рахунку частину системи" [33, 8].

На погляд І.Бойченка, "предмет філософії історії – реальний історичний процес як самобутнє цілісне й водночас внутрішньо розгалужене утворення" [15, 130]. Предметом філософії історії є також "процес пізнання історичної дійсності, його передумови, складові, мета, засоби, рушії, критерії, результати" [15, 130]. І.Бойченко досить широко інтерпретує предмет філософії історії, який включає у себе одночасно онтологічний, гносеологічний та методологічний зрізи історичного дослідження [15, 131]. У такому аспекті ми можемо проводити аналіз соціально-філософської концепції М.Грушевського, визначаючи її основні характеристики.

Єдиної думки щодо предмету філософії історії не існує, адже дефініція філософії історії, як бачимо, є різноманітною, а тому – дискусійною. Аналізуючи творчість М.Грушевського у вище вказаному спектрі проблем філософії історії, слід зауважити, що у творчості вченого є спроби їх розв'язання, а отже, у його поглядах розгортається також соціальна філософія.

Дискусійною є проблема співвідношення між методологією історії, історіософією і філософією історії у творчості М.Грушевського. Найчастіше в науковій літературі ототожнюються історіософія і філософія історії: "Історіософія, філософія історії, галузь загальних міркувань над перебігом історичних процесів, сенсом історії, статусом історичних законів..." [34, 575]. Для М.Шлемкевича історіософія і соціологія – "самостійні філософічні науки", які встановлюють "загальні правила історичного чи суспільного розвитку". Однак "як тільки історія береться встановлювати загальні правила історичного розвитку, зараз вона... стає філософією історії" [35, 115]. У Л.Димитрової спостерігається ототожнення філософії історії і історіософії, а також простежується тенденція до того, що філософія історії складається з різноманітних історіософських парадигм [30, 10].

Названі дисципліни уподібнює також Л.Винар, для якого “історіософія, або філософія історії” [36, 18] розв’язують ідентичні питання. Є.Топольський, наприклад, розрізняє три види наук, які пов’язані з вивченням минулого – “власне історія, методологія (філософія) історії та історія історіографії” [37]. Він ототожнює методологію історії і філософію історії, тобто, “...методологія (філософія) історії веде рефлексії над методами праці істориків і їх результатами...” [37, 5] (курсив наш. - В.Б.). Філософія історії в даному випадку виступає як історична епістемологія, у сферу якої не включаються онтологічні проблеми історії.

Однак існує інший погляд на співвідношення історіософії і філософії історії. Так Л.Зашкільняк пише, що “...методологія історії відрізняється від філософії історії... від історіософії... від історичної соціології...” [1, 7]. На думку Н.Карєєва, історіософія – це “філософська теорія історичного пізнання”, яка покликана давати загальні принципи філософії історії [28, 31], історіософія – це “синтеза теорій, якими повинна руководитися філософія історії...” [28, 32].

Аналізуючи дану проблему А.Ракітов, наприклад, розрізняє методологію в широкому і вузькому значенні. Він пише, що в широкому значенні методологія – це “сукупність загальних установок і філософських принципів, які визначають напрям і кінцеві цілі даного виду діяльності...” [14, 23]. У вузькому значенні методологія – “спеціальна дисципліна”, завдання якої – “теоретичне дослідження, аналіз, реконструкція, виправдання і обґрунтування методів певної діяльності. При цьому під методом розуміється сукупність норм, правил і критеріїв, які регулюють сам спосіб, тобто, практичну реалізацію даної діяльності” [14, 23]. Метод у даному випадку є нормою, правилом, що відрізняє його від філософської парадигми.

М.Грушевський вважає, що методологія історії – “...методична, формальна сторона вироблення історичного мишлення...” [9, 61]. Вчений у даному випадку вживає розуміння методології у вузькому значенні відповідно до класифікації Ракітова. Для нього вона – своєрідна формальна логіка роздумів історика, яка може бути притаманна кожному досліднику незалежно від його світоглядних орієнтацій. Проте для того, щоб виникла філософія історії, необхідно в осмисленні історії використовувати філософсько-світоглядні ідеї, які виходять поза межі методологічних норм, правил і методів дослідження.

Тому історики, використовуючи однакову методологію, по-різному розвивають концепцію історії, яка залежить від світоглядних парадигм, від трактування ними загальних філософських проблем онтологічного та аксіологічного характеру.

Якщо дотримуватись погляду, що філософія історії переважно зосереджується на дослідженні онтологічних та аксіологічних проблем історії, проблем розвитку того чи іншого об’єкту в просторі і часі, проблем сенсу історії, а також вважати, що методологія історії є теорією історичного пізнання, тоді методологія історії не є тотожною філософії історії. У вузькому значенні методологія історії як сукупність методів пізнання історичної дійсності, способів оцінки подій і фактів являє собою систему інструментів дослідження, за допомогою яких дослідник вивчає історію. Однак інтерпретація фактів залежить уже від тих чи інших філософських концепцій історика, його світогляду, вартісних орієнтацій, на основі яких виникає філософія історії. Тому ми погоджуємося із позицією Ракітова, який пропонує розрізняти методологію у вузькому і широкому значенні. Відстоюємо також погляд, що у вузькому значенні методологія історії – це формальна логіка мислення історика, система норм, принципів класифікації, опису історичних подій. У широкому значенні методологія як система філософських принципів осмислення і оцінки історичних явищ є основою світогляду дослідника історії.

У такому аспекті вирізняється також підхід до співвідношення методології і філософії історії, де перша входить у філософію історії як її складова [15]. Л.Зашкільняк пише, що в другій половині XIX ст. відбувається поділ “... філософії історії на дві галузі: (1) конструктивну філософію історії, котра формує теорії про зміст, сенс і мету історичного процесу... і (2) формальну філософію історії, яка концентрує увагу на теорії і логіці історичного пізнання (пізнавальні зусилля суб’єкта)... Нею стала методологія або теорія історії...” [1, 138]. Отже, в даному випадку методологія історії входить як складова частина у філософію історії. Вище відмічалось, що для Грушевського методологія історії – “...методична, формальна сторона вироблення історичного мишлення...” [9, 61].

На думку Л.Зашкільняка, “методологія історії відрізняється від філософії історії – розумового конструювання гіпотетичної моделі змісту і способу розгортання людського буття, від історіософії – по-

шуку провідної ідеї розвитку певного суспільства...” [1, 7]. Відповідно з цього випливає, що Зашкільняк бачить методологію історії як окрему самостійну дисципліну, яка незалежна від філософії історії. Загалом, методологія історії – теоретична дисципліна, яка обґрунтовує “...науковість історії, її місце серед інших наук” [1, 6]. Методологія історії “...підходить до історії, як до однієї з наук, із мірками та засадами, прийнятими у наукознавстві, намагається вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історичному свідому рухатись від джерел до наукових історичних знань...” [1, 7].

У такому ж аспекті висловлюються подібні міркування В.Мошенська, відповідно до яких методологія історії має своїм предметом дослідження сферу, яка вивчає особливості “протікання і характер пізнавального процесу історії.” [38, 23]. У даному контексті висловлюється також погляд, що необхідно розрізняти теорію історії і методологію історії: “...До теорії історії належать... проблеми предмету, цілей, можливостей і обмежень історичного пізнання” [38, 30]. Теорія історії виступає як “наукова практика”, а методологія історії стосується “теоретичної проблематики” [38, 30]. Методологія історії, таким чином, спрямована на хід історичного дослідження, на “...аналіз того процесу як процесу логічного. Однак до методології не належать питання онтологічні і епістемологічні...” [38, 31]. Методологія історії в такій інтерпретації не є філософією історії і не включає в себе онтологічну проблематику.

На нашу думку, методологію історії необхідно розглядати у вузькому і широкому значенні. У вузькому значенні методологія історії – це формальна логіка мислення історика. Це система норм, правил, принципів і методик класифікації і опрацювання історичних першоджерел. У такому сенсі зосереджується увага на опрацюванні першоджерел. Методологія історії у такому значенні досліджує епістемологічні та гносеологічні можливості і форми історичного пізнання.

У широкому значенні методологія історії – система філософських принципів, які складають світогляд історика, за допомогою яких відбувається осмислення і оцінка історичних явищ. У цьому значенні методологія історії є основою світогляду дослідника історії на, основі якого здійснюється процес історичного пізнання.

Що ж до співвідношення історіософії, теорії історичного пізнання та методології історії, то ми підтримуємо той погляд, що ці дисципліни не є тотожними. На нашу думку, предмет філософії історії включає у себе онтологічну, гносеологічну, методологічну та аксіологічну проблематику, яка торкається історії. Аспекти філософсько-історичного пізнання тісно пов’язані між собою і впливають на хід історичного пізнання, тому в цілому можна погодитись із структурою філософії історії, яку пропонує І.Бойченко, включаючи у неї історіософію, теорію історичного пізнання та методологію історії, тобто відповідно онтологічний, гносеологічний та методологічний зрізи філософсько-історичного дослідження [15, 130-161].

З аналізу літератури з проблеми співвідношення філософських дисциплін слід зазначити, що М.Грушевського розглядають і як методолога історії, і як історіософа, і як соціолога. У цей перелік можна включити також соціальну філософію та філософію історії, адже вчений у своїх працях намагається осмислити основну філософську проблематику і висуває власне вирішення проблем, яке будується на певній методології.

1.2. Ідейні витоки соціально-філософських поглядів М.Грушевського

Аналізуючи дослідницьку літературу з проблеми монографії, слід зазначити, що науковці роблять протилежні висновки щодо витоків світогляду М.Грушевського, його методології та розв’язання основних соціально-філософських проблем. До цього часу відсутнє найповніше висвітлення філософських поглядів вченого, яке б претендувало на об’єктивний аналіз та здійснювалося б на основі всебічного охоплення його творчої спадщини, включаючи архівні матеріали та епістолярну спадщину.

У цілому, аналізуючи літературу, присвячену творчості історика, констатуємо той факт, що з наявних праць ми не можемо в достатній мірі повно і несуперечливо виявити ідейні витоки його соціально-філософської та філософсько-історичної концепції. Дану ситуацію констатує О.Пріцак: “...Досі не появилася ще безпристрасна студія про його історіософію...” [3, 3]. Подібну думку підтримує Л.Зашкільняк:

“...Фактично немає праць про історіософію дослідника, тобто, його уявлення про зміст і сенс історичного розвитку” [13, 3]. Така ситуація складається не дивлячись на те, що виникла окрема наука – грушевськознавство, “що займається систематичним вивченням... творчості... Грушевського” [4, 8]. Його концепція “...ще досі не встигла здобути собі права громадянства в західній науці...” [39, 180].

До аналізу осмислення філософських поглядів історика відносимо дослідження І.Витановича, О.Бочковського. Осмислення соціально-філософських поглядів М.Грушевського спостерігаємо у працях О.Прицака, Л.Винара, О.Копиленка, Л.Кондратик та О.Кондратик. Методологічні погляди вченого досліджують у своїх працях В.Лисий, Л.Зашкільняк, О.Домбровський, І.Фізер, В.Герасимчук, М.Кордуба, В.Тельвак. Останній веде мову про поєднання в методології Грушевського кращих здобутків “...романтизму, народництва, соціології, неокантіанства...” [40, 67-69].

Ми погоджуємось із тим, що філософсько-історичні погляди М.Грушевського, його “...історіософічні настанови... пов’язані з... науковими дослідженнями українського і світового історичного процесу... знайшли своє оформлення в... працях, присвячених українській, європейській і світовій історії...” [41, 36]. Думка, що у творчості вченого відсутні філософські ідеї, не витримує критики, тому що його історична і соціологічна системи ґрунтуються на філософсько-методологічних ідеях.

Проблемі соціальної філософії М.Грушевського присвячено мало аналітичних праць. Виходячи із цього факту, ми будемо досліджувати його соціально-філософські ідеї, звертаючись безпосередньо до його автентичних творів. На наш погляд, творчість історика у соціально-філософському аспекті є складною дослідницькою проблемою, тому що в ній синтезовані основні ідейні течії того часу, коли він працював. Немає також повної бібліографії творів, які вплинули на формування його філософського світогляду.

Ми не можемо з достатнім ступенем вірогідності класифікувати філософський світогляд М.Грушевського, щоб звідси виводити систему його поглядів щодо основних соціально-філософських питань, що становить проблему та ускладнює аналіз. Проте, незважаючи на складність аналізу, ми можемо говорити про наявність системи соціально-філософських поглядів ученого в його концепції історії, вихо-

дячи із того, що вченому вдалося найповніше охопити та проаналізувати хід історії українського народу в праці “Історія України-Руси” та системно його висловити в координатах автономного національного підходу. Зазначимо, що у згаданій праці вчений говорить не про народ взагалі, а веде мову про конкретний народ, зокрема український, пишучи його конкретну історію. Проте його філософсько-історичні узагальнення стосуються не тільки українського народу, але й можуть бути застосовані для аналізу історії інших народів. М.Грушевський, пишучи історію іншого народу, без сумніву, використав би аналогічну методологію, що бачимо у його дослідженнях всесвітньої історії. Тому висновки щодо історії українського народу у концепції М.Грушевського, на наш погляд, є справедливими і для інших народів.

М.Грушевський “...не залишив теоретичної студії як про загальну історіософію, так і про свою власну та про її джерела” [42, 51]. Тому потрібно встановити, в залежності від яких поглядів та ідей європейської й української інтелектуальної традиції формувалися соціально-філософські погляди історика. Слід дослідити також основні філософські ідеї вченого, присвячені проблемам рушійних сил історії, її сенсу, проблемам солідарності та гуманізму.

Стосовно соціальної філософії М.Грушевського, як і всієї української філософії, можна стояти і на більш радикальних позиціях та стверджувати, що “...ми знаходимося в досить скрутному становищі, коли захочемо схарактеризувати українську філософічну думку, бо ми... маємо тут справу лише з початками і наміченнями думок...” [43, 13]. Дійсно, в українській філософії є мало системних (схоластичних) праць, проте українські мислителі, в тому числі й М.Грушевський, розвивали філософські погляди в своїх творах різного жанру.

Досліджуючи історію, М.Грушевський аналізував зв’язок між подіями, шукав їх мотиви та першопричини, а пошук витоків і причин притаманний філософському рівню осмислення явищ. Він наголошує, що “...будемо слідити явища найбільш типові, найбільш загальні, незалежно від... модифікацій” [44, 3]; що ми повинні “не спускати з уваги отих загальних проблем, що мусять бути вихідними і орієнтаційними пунктами в дослідженні спеціальних питань нашої історії...” [45, 145]. Таким чином, вчений намагається розкрити “...суть суспіль-

ного розвитку і... його об'єктивні закономірності..." [46, 90], як, наприклад, вважає О.Копиленко.

В автобіографії М.Грушевський намагається осмислити власні інтелектуальні витoki: "Монографії Костомарова, записки... Куліша, збірники Максимовича і Метлинського, історія січи Скальковського, історія слов'янських літератур Пипіна... послужили провідними нитками моїх інтересів і планів..." [47, 5]. Зазначається також, що він "...не починав своєї праці відірвано від спадщини попередників – М.Костомарова, М.Максимовича, П.Куліша, М.Драгоманова, ... В.Антоновича..." [48, 16], що його погляди "...розвивалися в традиції українського національного руху 19-го стол. Ці традиції поєднували національне пробудження з народолюбством, федералізм з демократією і ставили їх у зв'язок із... вірою в благотворні впливи... освіти" [49, 34]. Такий історичний та соціально-політичний контекст, у якому працював М.Грушевський, вплинув на розгортання та відстоювання ним концепції федералізму та автономії України.

Дослідники зазначають, що М.Грушевський, ознайомився "...з всеслов'янськими ідеалами Кирило-методіївських братчиків... Вчився в історика В.Антоновича, який був... прихильником французького теоретика федералізму П'єра Прудона" [49, 35]. Проте сам історик теж усвідомлював, що належав до народницької традиції, і розумів її ідеологію: "...Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-методіївських братчиків..." [50, 12]. Зокрема про ідеологію цього братства М.Грушевський писав, що "...бачимо тут впливи західно-європейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку... слов'янофільство... відгуки... польського революційного романтизму... західного християнського соціалізму... і соціальних доктрин французьких..." [51, 221]. Вчений, аналізуючи світогляд народників, писав, що "народність XIX віку висувала невмирущу силу народньої стихії... Не пануючі династії, не імениті роди, а *нарід* – *маса* стає героєм української історії..." [52, 2]. У такому аспекті принципи федералізму та автономії, які проголошує М.Грушевський теоретично та практично, впливають із інтелектуальної атмосфери XIX – початку XX століть, де панували ідеї федерації. Крім того, федералізм та автономія у політичному аспекті були загальноприйнятими явищами європейського життя.

Можна погодитись із думкою, що "...діяльність народників, постановня Кирило-Методіївського братства... діяльність В.Антоновича, Т.Рильського, П.Свенціцького та інших "хлопоманів"... мали вплив на формування світогляду й історіософічних концепцій М.Грушевського" [41, 37]. Був учений знайомий і з творчістю своїх сучасників-співвітчизників, праці яких він аналізував у праці "Початки громадянства. Генетична соціологія" [8, 301-305].

Вчений у своїх філософських і методологічних ідеях проходив творчу еволюцію. Вплив на формування його концепції історії та методології здійснили Антонович, Владмирський-Буданов, Лучицький, "не без впливу на поглиблення його методології мусіли бути... М.Ковалевський, а ще більше такі неокантіанці, етичні позитивісти як Туган-Барановський і Б.Кістяковський..." [2, 48]. Із порівняльного аналізу поглядів М.Ковалевського⁴ та М.Грушевського можна зробити висновок, що їхні ідеї щодо суспільного розвитку є аналогічними. В даному випадку М.Ковалевський розглядав "історію суспільства... як закономірний і природний процес...", був він також "...прихильник "теорії факторів" з її визнанням обумовленості будь-якого соціального факту багатьма причинами...", важливою спільною ідеєю є ідея прогресу, сутність якого Ковалевський зводить до "солідарності..." [53, 24-25]. Солідарність, на думку М.Грушевського, становить підґрунтя соціальних взаємодій. Суспільний прогрес відбувається, на погляд мислителів, через втілення ідей солідарності й гуманізму. Звідси такі принципи – основа передбачення майбутнього ходу історії у поглядах вченого.

Соціально-філософські погляди М.Грушевського розвивалися на ґрунті вітчизняної суспільно-політичної думки, увібрали в себе критично і синтетично основні її філософські та методологічні принци-

4 Про те, що Грушевський був знайомий з працями М.Ковалевського, свідчить той факт, що він дає рецензію (ЦДІА у м.Львові Ф.401 чт., Оп.1, спр.45 (Редакція журналу "Літературно-науковий вісник". Рецензії, замітки М.Грушевського на статті та праці авторів на літери АНТ – ЯБЛ. Рукописи) на його працю М.Ковалевській Соціологія томъ II (*Генетическая* соціологія или ученіе обь исходныхъ моментахъ въ развитіи семьи, рода, собственности, политической власти и психической дьятельности).- С-Петербургъ.- 1910. Тут можна помітити аналогії в назві наукових досліджень Ковалевського і Грушевського, оскільки останній теж використовує термін "генетична соціологія" в праці "Початки громадянства. *Генетична соціологія*" – Відень.- 1921.

пи. Проте вітчизняні мислителі не діяли відірвано від західноєвропейської наукової традиції, частково були під її впливом. Взаємозв'язок і взаємовплив української і світової історичної науки можна прослідкувати у праці С.Стельмаха [54, 70-81]. Помітними є такі впливи і в концепції філософії історії М.Грушевського, тому що він, як вважає Л.Зашкільняк, "... намагався розробити концепцію української історії відповідно до новітніх тенденцій європейської історичної думки... ХІХ – ХХ століть" [55, 33].

Вплив західноєвропейських мислителів на формування світогляду і соціально-філософських поглядів історика виявляємо також із аналізу "Щоденника" [56], в якому можна визначити бібліографію джерел, з якими знайомився вчений. Серед мислителів, праці яких вивчав М.Грушевський, є такі, як Платон, Т.Гоббс, Д.Дрепер, Г.Бокль, А.Сміт, Т.Мальтус, Б.Гільдебранд, К.Маркс, Д.Рікардо, А.Токвіль, М.Кареев, Т.Карлейль, Ч.Дарвін. М.Грушевський також перекладав праці Гегеля [56]. Про вплив філософії історії Гегеля і Гердера М.Грушевський зазначає також у своїх "Споминах" [57, 137].

У 1903 р. під час перебування у Франції М.Грушевський працював поряд з такими вченими: "М.Ковалевський... І.Мечніков, Ф.Вовк, В.Лесевич, Г.Брандес, Е.Реклю, Ш.Сеньобос, А.Леруа-Больє, Ю.Лагардель, Ж.Сорель..." [58, 210]. У той же час констатується факт, що "... його "Всесвітня історія" та інші книги ґрунтуються на тодішніх найновіших досягненнях європейської історіографії... книг..., за редакцією Б.Онкена, Й.Пфлукт-Гартінга в Німеччині, Е.Давіса і А.Рамбо у Франції" [59, 141].

На наш погляд, у соціальній філософії М.Грушевського відбиваються різноманітні ідеї, а сама вона є критичним синтезом наукових ідей ХІХ – ХХ ст. У ній зустрічаються ідеї, аналогічні провідним течіям у західноєвропейській філософській думці ХІХ – ХХ ст. – романтизму, еволюціонізму, солідаризму, позитивізму, соціологізму, неокантіанства, марксизму, психоаналізу.

О.Пріцак, наприклад, класифікує історика як "послідовника класичного позитивізму (Конт, Спенсер), але з еволюціоністично-біологічною закраскою Гегеля та з утилітаризмом, що нагадує Дж.Мілля та Бентама" [3, 18]. В іншому місці О.Пріцак пише: "Коли б... схарактеризувати історіософічний еkleктизм

М.Грушевського, то це був приблизно до 1907-1908р. романтизм його попередників – народників, змішаний із французько-англійським позитивізмом (Бокль, О.Конт, Г.Спенсер). Після 1908р. М.Грушевський став соціологом типу паризької школи Е.Дюркгейма та Л.Леві-Бруля" [42, 51].

Однак чи варто говорити категорично про беззаперечний позитивізм М.Грушевського, який пише у своєму щоденнику: "... Мені завше трохи не до сподоби, як дуже вже кланяються європейській освіті; я наче боюся, щоб замість того правдивого доброго, що є в тій освіті, не підставляли лжеславій лжеплинного розуму, як позитивізм⁵ etc." [56, 50].

Проаналізувавши світоглядні погляди М.Грушевського, його щоденникові записи, архівні документи, можна погодитись із думкою, що в його соціально-філософській концепції присутні впливи О.Конта, Г.Бокля, Г.Спенсера, Марі Кондорсе, Л.Леві-Бруля, В.Вундта, Е.Дюркгейма [41, 38]. Зокрема вплив останнього на методологію досліду М.Грушевського, теорію "соціальних фактів", інтерпретацію еволюції громадської моралі [41, 77] відмічає Л.Винар. На думку Пріцака, "... правила соціологічної методи уважав М.Грушевський "новою теорією пізнання", в якій вирішальна причина соціального явища мусить вишукуватись між соціальними ж явищами... Його полонило відкриття Леві-Брюля, що... життя примітивної людини є містичне, емоціональне, колективістичне..." [3, 22]. Про це відкриття сам історик пише, що воно дає "дуже важні вказівки нашим студіям" [45, 146]. Однак поряд з тим він "... гостро критикував так звану соціологічну методи... що в пошукуванні за соціальними законами, спрощували дослід..." [2, 49].

М.Грушевський активно слідкував за науковими виданнями в різноманітних галузях гуманітарних наук. Це підтверджується також архівними матеріалами, в яких можна виявити бібліографію праць вчених, з якими він знайомився, – Лямпрехт, Момзен [60, арк.3-4],

⁵ Така критика Грушевським позитивізму зближує його з неокантіанством, де наголошується на важливості і неповторності індивідуальних подій та індивіда. Критичне відношення до позитивізму у вченого є зрозумілим, виходячи із його гуманістичних позицій поваги до людини, хоча він був позитивістом у своїй методології дослідження.

Токвіль, Ковалевський, Шерер, Карлейль, Бокль, Ранке, Шефлер, Спенсер, [61, арк.53-55], а також Стасюлевич, Флінт, Рохоль, Майер,⁶ Конт, Спенсер, Тейлор, Г.Вебер, Леббон, Морган [61, арк.56]. Був знайомий М.Грушевський також з ідеями “народної психології”, які розвивали О.Гумбольдт, Ляцарус і Штайнталь, Вундт [45, 148]. Останній з них, на думку М.Грушевського, є “творець психофізики” [62, 179]. Вчений вказує на відмінність у методах дослідження між німецькою та французькою соціологічними школами, а також на тісний “...зв’язок Е.Дюркгейма з філософією Конта” [45, 148]. Він дає оцінку “епохальній книзі” Леві-Брюля “La morale et la science des mœurs”, аналізує праці Дж.Фрезера, якого вважає наступником Спенсера й Тейлора [63, 144].

Аналіз численних рецензій, які дає М.Грушевський на наукові праці західноєвропейських мислителів, переконує нас, що він “...постійно тримав руку на пульсі наукового західно-європейського руху...” [2, 49]. У “Початках громадянства. Генетична соціологія” вчений критично осмислює погляди відомих мислителів і посилається на їхні праці. Він полемізує з такими визначними представниками західноєвропейської наукової і філософської думки: Конт, Сен-Сімон, Енгельс, Морган, Монтеск’є, Бокль, Кондорсе, Спенсер, Мілль, Гоббс, Дарвін, Маркс, Тард, Тейлор, Гумплович, Карлейль, Дільтей, Ріккерт, Каутський, Летурно, Зіммель [8]. Можна побачити також “зв’язок поглядів М.Грушевського з філософією історії Й.Гердера...” [64, 23], оскільки він розглядає історію як історію культури, яка залишається навіть тоді, коли гинуть державні форми існування народу. Поряд з тим вченим притаманна спільна ідея єдності людства [57, 137], проте бачення єдності людства розгортається із романтичної парадигми важливості й неповторності кожної нації та її культури, її духу, неповторності кожної людини та її важливості для історії. На наш погляд, такі романтичні роздуми у соціально-філософських поглядах М.Грушевського є підґрунтям гуманізму та солідарності, які він відстоює у своїх працях.

⁶ Останні відповідно написали наступні праці в галузі філософії історії: Стасюлевич М. Опыт исторического обзора главных систем философии истории. Спб. 1886; Flint R. The philosophy of history in Europe. 1874; Rocholl Die Philosophie der Geschichte. Gotingen. 1878; Mayer E. Zur Theorie und Methodik der Geschichte. 1902.

У поглядах ученого виявляємо також еволюціоністські ідеї, аналогічні поглядам Спенсера, де суспільство як система прагне рівноваги всіх чинників, а основними тенденціями розвитку є солідаризм та індивідуалізм⁷, де перевага того чи іншого чинника забезпечує еволюційний процес. Зазначимо, що ідея про існування тенденцій солідарності та індивідуалізму у соціальних взаємодіях впливає на логіку осмислення М.Грушевським історії.

Погоджуємося з тим, що на формування соціально-філософських поглядів М.Грушевського вплинули ідеї Просвітництва, романтизму, позитивізму, “психології народів”, класичної соціології і неокантіанства” [1, 151]. У соціально-філософській концепції історика бачимо синтетичне поєднання часом протилежних соціально-філософських ідей, яке створює підґрунтя для різноманітних оцінок.

Соціально-філософські погляди М.Грушевського, в цілому, системні, формуються на основі критичного осмислення різних філософських течій і напрямків. Тому важко зарахувати вченого до певної школи у філософії чи соціології. Ми погоджуємося з тим міркуванням, що “історичний соціологізм М.Грушевського відрізнявся від позитивістського, марксистського та психологічного, на противагу яким відмовляв у запровадженні до схеми історичного процесу жорсткого факторного детермінізму” [55, 42].

У творчості історика присутні ідеї романтизму та позитивізму, які надають велике значення соціальним фактам. Відповідно до позитивізму, вчений не заперечує універсалізму історії, який ґрунтується на позитивістській ідеї прогресу. М.Грушевський у цілому схильний до прогресистського бачення ходу історії, який реалізується у зростанні солідарності. Проте універсальне не тяжіє над національним, адже його романтизм розвиває інтерпретацію історичного розвитку як історії людства, але людства як єдності і взаємодії всіх народів та націй без будь-яких пріоритетів “вибраності”. Така позиція М.Грушевського свідчить про його гуманістичне ставлення до кожного народу, який має значення в історії незалежно від того, який внесок він здійснив у світову історію. Вчений відстоює важливість

⁷ Зазначимо, що Г.Спенсер схильний до механістичного тлумачення солідаризму та індивідуалізму.

кожного народу, його культури в історії, тому не легалізує процес асиміляції⁸ будь-якого гатунку: територіальної, расової, державної чи національної. Відсутня також у нього романтична ідеалізація окремих осіб і епох в історії. Вплив романтизму можна виявити і в спробах ірраціонального пояснення історії, яке притаманне романтичній традиції. Як “ірраціональну” [65, 39] в цьому аспекті оцінює історичну концепцію М.Грушевського, наприклад, В.Потульницький.

З неокантіанством М.Грушевського єднає метод пізнання історичних явищ, що ґрунтується на методі “вживання” в історичні події. Проте він, як історик-соціолог, досліджує колективну психіку і свідомість, нівелюючи, таким чином, методологічну засаду неокантіанства індивідуальності, неповторюваності подій і психічних явищ. Вчений, перебуваючи на ґрунті позитивізму і соціологізму, намагається цілісно пізнати сутність історії. У цьому контексті розгортається одна з основних засад соціально-філософських поглядів М.Грушевського – поліфакторність історії. Однак така поліфакторність у його соціально-філософських поглядах не нівелює саму людину, оскільки людина розглядається ним як дієвим чинником історії.

Простежуються впливи на соціально-філософську концепцію М.Грушевського Гегеля, К.Маркса [13, 23]. У загальному можна погодитись з тим міркуванням, що філософські погляди вченого були сповнені “...позитивістським розумінням поступу, соціологічними уявленнями “психології народів”... яка бачила тісний зв’язок і взаємодію культурних явищ та індивідуальної свідомості... інтегральним соціологізмом Е.Дюркгейма з його визначенням соціальної реальності, яка заснована на загальнозначущих колективних уявленнях” [13, 23].

М.Грушевський у поясненні масових явищ культури “...іде в руслі психологічного методу Штайнтеля – Вундта і Потєбні...” [66, 113]. У цьому випадку елементи психологізму у його соціально-філософських поглядах, на думку С.Стельмаха, є аналогічними методології В.Вундта, “який намагався пристосувати психологію до пояснення історичних явищ, як проявів творчого духу” [54, 113].

⁸ Процеси асиміляції одного народу іншим оцінюються М.Грушевським негативно, оскільки асиміляція (перш за все культурна) у розумінні М.Грушевського – це непавага до народу, його вартостей та свободи.

На нашу думку, у соціально-філософських поглядах М.Грушевського синтетично поєднані методологічні підходи різних філософських та історичних шкіл, тому його “...не можна уважати за представника ані біологічного, ані економічно-матеріалістичного розуміння історії... Він теж не послідовник позитивізму...” [67, 41].

Соціально-філософські та філософсько-історичні погляди М.Грушевського склалися під різноманітними впливами філософських, історичних і соціологічних теорій як вітчизняних, так і зарубіжних мислителів. Такі концепції, в цілому, вплинули на методологію та логіку дослідження історії українського народу, яка реалізована вченим.

1.3. Філософсько-методологічні принципи дослідження історичного процесу

Філософсько-методологічним поглядам М.Грушевського, як впливає з аналізу літератури, присвячено недостатню кількість праць. Дослідники не відтворюють дані погляди як систему. Оцінка його методології є суперечливою, дискусійною. Поряд з тим слід зазначити, що мислитель не написав окремої праці з проблем методології, що ускладнює її аналіз. Беручи до уваги такий стан справ, ми у дослідженні ставимо завдання аналізу основних філософсько-методологічних ідей вченого.

Зауважимо, що будь-яка наукова концепція, в тому числі історична, має свою внутрішню логіку: “...має в основі якусь концепцію... алгоритм, що дає змогу організувати матеріал, вибирати істотні факти і зв’язки...” [68, 83]. Історична концепція та її алгоритм будується на основі філософського світогляду. В історії М.Грушевського також виявляємо внутрішню логіку його мислення, що розгортається на основі концептуальних ідей, які стосуються змісту та сутності історії.

Слід зауважити, що методологічні погляди історика тісно пов’язані з його соціально-філософськими ідеями. Так, наприклад, “генетичний” метод [2, 49], [69, 2] пізнання історичних явищ, який застосовує вчений, тісно пов’язаний з соціологічними [70, 84] та еволюційними ідеями, а його документалізм і критицизм, у відношенні до першоджерел, стає зрозумілим у контексті позитивістських ідей; тому погоджуємося, що провідні “історіографічні і історіософічні”, філософсько-історичні концепції М.Грушевського тісно пов’язані “із науковою

методологією” [36, 17]. Взагалі, будь-яка наука перебуває у тісному зв'язку з її методами, і “рука в руку з розвитком наук іде розвиток їх методів...” [10, 60]. У цьому плані методологія і концептуальні схеми науки є взаємозалежними. Тому методологія історії вченого є важливою складовою пізнання його концептуальних соціально-філософських схем і навпаки.

М.Грушевський синтетично поєднував у своїй методології і соціальної філософії соціологізм Дюркгейма (з його тенденціями до пізнання закономірностей соціальних явищ) з психологічним редукціонізмом Вундта [70, 82]. На думку Л.Зашкільняка, “історіософська концепція М.Грушевського спиралася на соціологічне розуміння історії...” [55, 41]. Дослідник “...приходив до холізму та есенціалізму, які... дали змогу соціологічно трактувати минуле” [55, 42-43]. У центрі його концепції, на погляд Л.Зашкільняка, була категорія “народу-нації” як етно-соціальної спільноти...” [55, 41]. У М.Грушевського спостерігаємо особливу увагу до культурно-психологічних чинників історії, пов'язаних між собою, на основі яких він відтворює хід історичного процесу. Внутрішня логіка та зв'язок історії ґрунтується на психології спільноти, психології народу-нації, яка творить культуру та соціальні факти. Власне, у футурологічному аспекті можна вести мову про те, що єдність історії українського народу ґрунтується на сфері свідомості, на почуттях національної єдності в історичному часі, на почуттях солідарності із минулими поколіннями. Такі почуття можливі за умов реалізації всіх рівнів національної ідентифікації.

Безперечно, що М.Грушевський при формуванні власного світогляду та побудові картини історичного розвитку українського народу критично осмислив різноманітні філософські ідеї. Ми погоджуємося із думкою Н. Черниш, що, пишучи твори, “він висловив сумнів у правомірності як позитивістських (включно з марксизмом), так і суто психологічних підходів і поглядів на природу соціальної еволюції” [71, 325]. У концепції історії, яка є поліфакторною, вчений надає значення біологічним, економічним, а також і психічним чинникам, на які звертає особливу увагу. Тут він близький до соціологічного психологізму Вундта. Психологія особи, спільноти має велике значення для історика, оскільки саме на основі психологічних, духовних чинників можна впливати на суспільне буття, на проектування позитивних чи негативних соціальних відносин.

У поясненні культурних явищ “... М.Грушевський іде в руслі психологічного методу Штайнталя-Вундта і О.Потебні...” [66, 113]. Культурні явища вчений інтерпретує як соціальні факти, в яких кристалізуються різноманітні впливи зовнішнього середовища як соціального, так і природного. У культурно-історичних фактах М.Грушевський намагається відшукати закодовані форми реальних відносин, які існували в суспільстві. На основі історичних і культурних пам'яток він досліджує хід історії, її основні чинники і рушійні сили. Дана обставина дає нам підстави вести мову про герменевтичну інтерпретацію вченим історичного поступу. Література як соціальний феномен, як соціальний факт є відбиттям реальних умов, які існують у житті народу та впливають на його формування та розвиток. Він переконаний, що “...література вводить нас в розумінне життя далеких поколінь, його умов, переломленне цих умов в психіці, світогляді... діяльності і творчості” [18, 21].

М.Грушевський часто використовує в осмисленні історії своєрідний методологічний прийом: через аналіз соціально-політичних явищ він інтерпретує культурні і навпаки. На його думку, в культурно-історичних фактах втілюються взаємодії людини і оточуючого середовища, взаємодія духу і тіла, психіки і фізіології. Таким чином, вчений використовує соціокультурний підхід до тлумачення історичних явищ.

О.Бочковський у своїх дослідженнях теж ілюструє інтелектуальну атмосферу, в якій діяв вчений: “М.Грушевський належав до школи *модерних* істориків... і через це мусів бути соціологом, хоча на початках його наукової діяльності соціологія з історією... перебували у зв'язі... боротьбі... В цій напруженій атмосфері... дебютував... М.Грушевський...” [5, 314].

На думку І.Витановича, у М.Грушевського “...методологія й історіософія є наслідком схрещення впливів етичного позитивізму й радикально-народницького світогляду...” [6, 13]. О.Оглоблин, узагальнюючи методологічні погляди історика, пише: “Дві основні ідеї керували Грушевським... Перша то була ідея народництва. Друга – ідея федералізму” [72, 9]. Ідея народництва у соціально-філософському плані реалізувалась у тому, що він вбачав народ з його прагненнями і бажаннями головним рушієм історії. Бачення М.Грушевським народу основним суб'єктом історії не суперечило також позитивістським принципам, які наголошували на важливості вивчення колекти-

вних фактів [70, 83]. Проте слід зазначити, що вчений мислить народ у етнокультурному сенсі (романтична ідея). Отже, народництво і увага до народу не суперечать федералізму, який є ближчим до позитивістської ідеї єдності людства. В такому сенсі федералізм не передбачає асиміляцію народу у федерації, а навпаки, інтереси народів є основою федерації.

Загальний характер філософсько-методологічних ідей у соціально-філософських концепціях історика можна з'ясувати також із його критичних зауважень до творчості інших дослідників. Критикуючи методологію Л.Нідерле, М.Грушевський висловлює думку, що “антикварність, дрібничковість в різних другорядних історично-географічних питаннях, і перевага... мікрології над виясненнем основних, кардинальних питань історичної еволюції... зістаються далі головною хобою праці... Фізичні, економічні й культурні фактори... розвою і диференціації, фактори відцентрові і елементи зв'язку – сі питання... збуті загальними фразами...” [73, 137]. Тобто вчений наголошує в даному випадку на важливості врахування всіх чинників у історії, на кардинальних питаннях історичної еволюції. З цих його поглядів цілком правомірним є висновок про те, що вчений піднімається на філософський рівень осмислення історії.

Риси методології М.Грушевського можна визначити також і з наступних його критичних зауважень щодо методології Костомарова: “...Описові роботи Костомарова лишали в мені враження скоріше неприємне, ніж симпатичне – се була їх механічність і поверховість, небажання зостановитися над глибинними мотивами і причинами подій...” [74, 123]. Отже, вчений прагне глибоко дослідити протікання історичних подій, відмовляючись від їх описового пояснення. Він наголошує в даному випадку на необхідності пізнання “глибинних мотивів і причин подій”, що свідчить про філософську спрямованість його методології історії.

М.Грушевський у своїй концепції історії намагається комплексно, системно охопити явища суспільного життя. Він не обмежується “...до нарису розвитку... західного культурного світу... але... подає загальну історію в повному значенні цього слова” [67, 44]. Історик вважає, що “всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів...” [75, 4], а “...історична наука все більш рішучо переходить на точку погляду

історії людства” [9, 58], що нагадує методологічний підхід Гердера до осмислення історії. В історії всі народи мають значення – це основа гуманістичного тлумачення історичного розвитку.

Намагання М.Грушевського комплексно, системно аналізувати явища соціального життя пов'язані з його еволюціоністськими і позитивістськими позиціями. У даному випадку еволюціонізм впливає на те, що історія розглядається як всесвітня історія, оскільки остання є втіленням і поєднанням різних напрямків еволюції, а позитивістська методологія впливає на те, що вчений надає вагу різноманітним факторам у історії [70, 83], тому і намагається “ширину і глибину життя представити у всій плястиці...” [69, 16].

Комплексний, системний підхід до вивчення соціальних явищ був характерний для позитивізму і соціологізму. Під вплив останніх, на думку О.Бочковського, потрапив М.Грушевський: “...Вся його наукова творчість *органічно* пересякнена... послідовним *соціологізмом*” [5, 314]. Зазначається, що “...історико-соціологічний підхід до вивчення суспільства був характерним і для вітчизняних дослідників кінця XIX – поч. XX ст.: М.Ковалевського... М.Грушевського, М.Шаповала...” [76, 537]. Також відмічають близькість поглядів М.Грушевського і Е.Бернгайма [2, 50], а для останнього, який розвиває свої погляди під впливом позитивізму, для того, “щоб досягнути історичний зв'язок, потрібно все найсерйознішу увагу звертати на органічні властивості індивідів і соціальних груп... на впливи... середовища... дії... людей” [10, 129].

Системний, поліфакторний характер філософської інтерпретації М.Грушевським історичного процесу зумовлений соціологізмом, з його тенденціями цілісно охопити і пізнати закономірності соціального життя. У даному контексті Л.Зашкільняк виділяє наступні особливості методологічного підходу історика: “Вчений наполягав на соціологічній обробці історичних фактів, котрі повинні описати у комплексі... три галузі життя народу-нації: природно-географічні умови, політично-правове становище і культуру...” [1, 152]. Соціологізм М.Грушевського передбачає розгляд суспільства як цілісного організму, системи, яка розвивається під впливом певних чинників і тенденцій, які, у свою чергу, можна вважати основами самоорганізації суспільного-історичного розвитку. Поруч з тим соціологічний підхід до суспільства та історії передбачає пошук закономірностей та тенден-

цій, які є панівними на протязі всього розвитку людства. [70, 84]. Таким чином, соціологічний підхід вченого сягає в глибину людської еволюції, а також може заглянути в майбутнє, що створює підґрунтя для футурологічної концепції. Отже, його соціологізм пов'язується з генетичним, ретроспективним і перспективним методами історичного досліджу.

Зазначимо, що генетична метода, яку використовує історик у своїх дослідженнях, стає основою пізнання явищ української історії, дає змогу проаналізувати зв'язок українського життя і генезу його соціальних та культурних форм, оскільки деякі факти української історії є втраченими для дослідників.

Історія, на думку М.Грушевського, дає змогу “в процесі розвою пізнавати різні сфери людського ества” [9, 56]. У зв'язку з цим дослідники пишуть, що він “приймав методу *генетичної еволюції* й плюралістичного вияснювання історичного процесу” [2, 49]. В.Герасимчук теж вказує на “генетично-емпіричний метод” [69, 2] вченого, який працює на соціологізм, оскільки дає змогу побачити генетичний зв'язок українського життя і його цілісність у історичній перспективі. М.Грушевський високо цінує генетичний метод і пише, що сучасна наука шукає генетичного зв'язку, аналізує стадії того самого політичного і культурного процесу [77, 2], і якщо якимось чином факт “взяти... в обстанові історичної еволюції і в цілості його... факт сей представляється зовсім зрозумілим...” [50, 33].

За допомогою генетичного методу М.Грушевський намагається прослідкувати розвиток соціальних структур з часу їх виникнення. Тут з генетичним методом поєднується ретроспективний аналіз явищ, оскільки “приходиться збирати найдрібніші звістки, натяки, випадкові подробиці... та доповняти їх... висновками ретроспективними, з матеріалів пізніших... щоб зложити собі якийсь образ... обставин і загальної еволюції... життя” [78, 3]. Генетичний метод дає змогу прослідкувати зв'язок і розвиток соціальних структур з часу їх виникнення, їх функцій, що уподібнюється до структурно-функціонального аналізу. Відповідно до сучасної класифікації методів, генетичний метод – це метод розвитку, звідси застосування М.Грушевським генетичного методу (про що також свідчить написання “Початків громадянства. Генетична соціологія”), піднімає методологію історика на філософський рівень.

М.Грушевський досліджує історію з точки зору соціологічного підходу, для якого є характерним дослідження масових соціальних явищ і процесів, в яких відбиваються і проявляються соціальні закономірності. Досліджуючи документи, пам'ятки культури, вчений реконструює на їх основі реальні соціальні відносини, основні тенденції, які, проходячи через свідомість людини, сконцентрувались у культурних пам'ятках, шукає в культурних пам'ятках “певні осадки епохи... вияснити з них провідні мотиви життя...” [18, 25]. Використання істориком методу реконструкції, який відтворює протікання історичних подій, свідчить про високий рівень абстрагування від конкретних фактів. Поряд з тим дана реконструкція відбувається на основі аналізу культурних пам'яток, що свідчить про елементи герменевтичної інтерпретації історії.

Поліфакторна модель історії М.Грушевського має багато аналогій з методологією школи Анналів (М.Блок, Л.Февр), для якої є характерним введення “інтегрального підходу до вивчення минулого” [1, 166]. Так, наприклад, Блок розглядав суспільство “як складну систему, всі елементи якої – матеріальні умови життя, соціальна структура, духовне життя – знаходяться в тісній взаємодії...” [1, 167]. Аналогічні позиції займає М.Грушевський, який досліджує буття народу в різноманітних його вимірах, аналізує спосіб мислення людей певної епохи, отже, пізнає мотиви їхніх дій. Окрім того, вже за тією тенденцією, що предметом дослідження є народ, його бажання, прагнення та ідеали, проглядається *антропологічна* спрямованість його методології [70, 84]. Поруч із тим важливим методологічним принципом філософії історії М.Грушевського є підхід до історії як історії людства, яке бачиться ним як єдність і взаємодія рівноправних народів, що свідчить про гуманістичну інтерпретацію історичного процесу.

Його антропологізм пов'язаний із романтичним [70, 84] і соціологічними підходами до аналізу історичних явищ, однак народ у соціально-філософських поглядах історика не тільки об'єкт дослідження, але і суб'єкт, який має душу, свої прагнення і бажання. У такому аспекті народ – єдиний рушій історії, який має абсолютну вартість. Таке пошанування кожного народу в історії – також свідчення гуманістичної спрямованості методології вченого.

М.Грушевський розглядав людину і народ як чинники історичного розвитку. Однак водночас людина та народ є суб'єктами історії у

його баченні. Тобто об'єктивні та суб'єктивні моменти історії у його концепції збігаються, хоча чинник і суб'єкт історії – різні категорії. Проте у філософії історії М.Грушевського вони (суб'єкт і чинник) перебувають у поєднанні, оскільки людина – основний чинник історії та її основний суб'єкт.

У такому контексті слід вести мову про поєднання у концепції історії М.Грушевського суб'єктивного та об'єктивного чинників, полем єдності яких виступає народ. Народ – феномен, який поєднує об'єктивні та суб'єктивні чинники історії, оскільки водночас належить до вагомих чинників з точки зору об'єктивних закономірностей та є активним суб'єктом історії, який не залежить від сторонніх впливів абсолютно. Звідси у футурологічному аспекті історія є полем активності та діяльності народу, який творить власну історію у культурі.

Єдність суб'єктивного та об'єктивного у концепції історії вченого дає підстави для розвитку антропологічного принципу, який він розвиває у своїх дослідженнях. На його думку, історія розгортається на основі діяльності народу, його переживань, інтересів, бажань, вартостей, тому без народу немає історії. Саме такий підхід веде методологію історика в русло антропологічного та психологічного аналізу соціальних явищ [70, 84], що дозволяє глянути на історичний процес із середини, через саму людину, через проникнення у її свідомість, почуття, тому тут відкривається можливість для *герменевтичної* інтерпретації історії [70, 84]. Така герменевтична інтерпретація неможлива поза людиною, поза її свідомістю, її світоглядом та його вартостями. Звідси теж можна виводити гуманістичність методології історії М.Грушевського.

Зазначимо, що сутність герменевтичної інтерпретації М.Грушевським історії полягає у визнанні ним унікальності та неповторності народного досвіду, вартостей народу, народної культури, традицій. Така ідея складає також основу для розуміння вченим історії як історії культур, а історичного розвитку як розвитку культур. Поруч із тим ідея неповторності культур у футурологічному аспекті є вирішальною для прогнозування майбутніх взаємодій, які розвиваються як важливі і загальнозначущі.

М.Грушевський здійснює психологічний аналіз настроїв і станів суспільності. Таким чином, його методологія набирає характеру своєї історичної *герменевтики* з її спробами зрозуміти психологію лю-

дей певної епохи, вивести мотиви їх вчинків і дій. На його думку, соціальні факти, як тільки виникають, зі свого боку дають нові психологічні мотиви [18, 236], які вносяться в історію людиною. У свою чергу, на основі психічного чинника в історію проникають елементи раціональні та ірраціональні. Психіка – явище людської свідомості, яке включає в себе раціональні та ірраціональні зрізи, тому разом із людиною в історію проникають, поруч з непрогнозованими психічними поривами, моральність і доцільність. Через психіку ускладнюється історичний поступ, який має, таким чином, тенденцію до поширення чинників історії. Вчений намагається дослідити історію, а з нею – культуру та всі інші соціальні факти через психологічний аналіз соціальних явищ, де історія фактично відтворюється, переживається дослідником. Внаслідок цього такий аналіз стає подібним до герменевтичного.

Відтворення мотивів подій і психологічної атмосфери історичного життя, яка прихована за першоджерелами, веде вченого в русло герменевтичної методології. Він пише: “На жаль в сім моменті, як і в інших, для нас пропала вся закулісна сторона сих актів; дискусії, мотивування...” [79, 167]. Л.Зашкільняк пише, що на думку Гадамера, “сутність історичного пізнання... полягає у “зрозумінні” минулих подій з допомогою проникнення⁹ в історичну ситуацію.” [1, 184]. Можна припустити, що в концепції історії М.Грушевського, висловлюючись сучасною філософською термінологією, бачимо елементи герменевтичного підходу до пояснення історичного процесу. Ймовірно, елементи герменевтики в концепції історика є наслідком впливу “філософії життя” і романтизму, які наголошували на важливості пізнання душі народу. В.Герасимчук переконаний, що вчений “показався незвичайним майстром у... психологічній інтерпретації... Він старається інтуїцією... вчитати як найосновніше душу давніх поколінь...” [69, 11].

З іншого боку, методологія М.Грушевського близька за своїм змістом до соціологічного психологізму Вундта, хоча він не редукує історичний процес до психічних явищ [70, 85]. Крім того, його методологія має аналогії із методологією марксизму та соціологізму, відповідно до якої суспільне буття визначає свідомість, що впливає із на-

⁹ Така позиція у пізнанні історичних подій характерна також для “філософії життя”, школи Анналів – В.Б.

ступних міркувань історика: "... Особи й події можуть бути зрозумілі тільки в зв'язку з усею обстановкою, що їх оточувала; вони тільки зовнішні показники тих процесів, що переходять в загально-народнім життю" [80, 99]. Однак ми не зустрічаємо у соціально-філософських поглядах ученого думку про абсолютний детермінізм середовища та його чинників по відношенню до народу.

М.Грушевський у соціально-філософських поглядах поєднує різні методологічні підходи, які однак не суперечать один одному, а системно пов'язані між собою [70, 84]. Системний і генетичний принципи були властиві творчості історика, що свідчить про актуальність його методології у наш час [70, 84]. У дослідженнях історії вчений застосовує системний метод в оцінці явищ. Звідси впливає міждисциплінарний підхід ученого до аналізу складних явищ історії, який, як міркує П.Кононенко, передбачає "текстологічний аналіз, і лінгвістичний, і соціологічний, і історико-порівняльний, культурологічний, етико-філософський, психологічний..." [81, 29]. Міждисциплінарний характер творчості вченого є актуальним з точки зору розв'язання складних проблем на стику наук.

Міждисциплінарний характер праць підтверджується роздумами М.Грушевського, який стверджує, що "не може нехтувати здобутками" інших дисциплін, коли мова іде про дуже темні й інакше зовсім не приступні питання в історії народу чи його території [82, 18]. Тут бачимо спробу інтеграції різноманітних наук. Методологічні підходи до вивчення історії повинні комбінуватись з фактами археології, антропології, лінгвістики [82, 66]. Така орієнтація методології історика підводить його до філософсько-історичної ідеї розгляду історії як історії культури, матеріальної і духовної, в якій втілились бажання, почуття, ідеї, переживання людей. Системність методології вченого можна побачити також у тому, що "економічний процес він розглядав у... зв'язку з культурним і духовним... Такий підхід... відрізняв його концепцію від грубого матеріалізму та однобокого ідеалізму..." [83, 138].

У соціально-філософських поглядах М.Грушевського спостерігаються впливи романтизму та позитивізму, але вони не є абсолютними. Він, перебуваючи на позитивістській позиції плюралістичності історії, поряд з тим відкидає можливість пізнання її законів та закономірностей, на які претендує позитивізм. Із того, що історія є поліфакторною, у концепції М.Грушевського, навпаки, закони не можна пі-

знати, тому що не можна врахувати всієї сукупності чинників. Також він розуміє, що неможливо отримати абсолютного завершеного історичного знання: "Для себе самого не вважаю роботу коло вияснення еволюції життя... за завершеною..." [44, VII]. М.Грушевський у баченні історії вносить у її протікання певну частку фаталізму, випадковості подій, які могли б змінити весь її хід.

Із аналізу соціально-філософських поглядів історика випливає те, що у його методології історії застосовується також еволюціонізм та гегелівська методологія. На переконання І.Витановича, М.Грушевський застосовує в розробці концепції історії історіософічну формулу тези, антитези й синтези [6, 14]. Аналогічну думку висловлює Ф.Сисин: "У своєму баченні українського минулого Грушевський скористався гегеліанською структурою. Він уявляв собі українську історію як тезу, антитезу і синтезу" [84, 19]. Можна погодитися з таким твердженням та вважати, наприклад, у соціально-філософських поглядах історика тезою – народ, антитезою – територію, синтезом – культуру, виходячи із його думок, що "там де дасть ся нарід і його культура, шукаємо території; тут територія і культура... шукаємо народу..." [82, 64].

Основні чинники історії (народ, територія, культура) є визначальними в історії вченого. Рушійною силою, тобто визначальним чинником історії, із цих трьох основних виступає народ. А джерело рушійної сили самого народу-нації – енергія розвитку народу, його потреби та інтереси свободи, незалежності. Тобто тут суб'єктивне та об'єктивне джерело історії збігаються, оскільки народ поєднує у собі об'єктивне та суб'єктивне начало, а зокрема вартості, які народжені свідомістю народу, є рушіями історії, бо вони не можуть існувати поза самим народом.

Історія реалізується тільки при наявності народу. Якщо є територія, але немає народу, тоді не може бути й історії; якщо є культура, але немає народу, тоді вона не може ожити і залишається мертвим баластом; історія може бути тоді, коли є народ, бо він зараз є творцем своєї історії, території та культури. У футурологічному сенсі народ та його існування пов'язані із територією та культурою. За умов їх збереження та наявності можливе саме існування народу в історії, бо немає народу без його власної території, яка характеризує його існування у геополітичному просторі, а також без культури, яка відобра-

жає його існування в історичному часі через збереження традицій, звичаїв (витоків народу), вартостей, які об'єднують народ-націю у часі. Зникнення традицій та звичаїв, переоцінка вартостей – ті негативні моменти української сучасності, які можуть розірвати історичний зв'язок часів, а звідси – втрата національних ідентифікацій. Тобто щоб знищити народ, достатньо знищити його культуру, яка ідентифікує його у часі, а знищення культури – це втрата коренів, витоків, а отже, передчасна смерть.

На наш погляд, М.Грушевський, виходячи із сукупного дискурсу його філософсько-методологічних ідей, не поділяє моністичного тлумачення історії. Він критикує, наприклад, марксизм, хоча і звертає увагу на економічний чинник в історії, не ігнорує матеріальні інтереси народу. Аналіз економічного чинника в концепції історика є важливим. Проте даний аналіз здійснюється з метою реконструкції історії народу.

Виходячи із поліфакторності методології історії, методологічних принципів, стають зрозумілим соціально-філософські погляди історика, яких він дотримувався. Методологія наукового дослідження історичного процесу М.Грушевського, а також соціально-філософські погляди розвивалися на основі синтезу методологічних принципів і філософських постулатів основних наукових парадигм ХІХ – початку ХХ ст. Серед них чільне місце належить романтизму, “філософії життя”, позитивізму, соціологізму, психологізму, герменевтиці, що, у свою чергу, свідчить про системний підхід вченого до концепції історії [70, 85].

Філософські погляди історика поєднують у собі ідеї різних напрямків. Його погляди в галузі “... філософії й соціології можна оцінювати по-різному, як це трапляється в літературі: від констатації наявності ідей матеріалізму до характеристики його як екліктика-ідеаліста...” [85, 149-150]. Тому виникає дискусія щодо класифікації поглядів вченого, суперечки щодо його належності до того чи іншого напрямку у філософії.

Рушійні сили історії у соціально-філософській концепції М.Грушевського

У концепції історії М.Грушевський досліджує коло онтологічних проблем, які пов'язані між собою. Аналіз проблеми рушійних сил історичного процесу в концепції історії вченого дає змогу виявити сферу онтологічних чинників історії, які є причиною людської діяльності. Пізнання фундаментальних чинників історії дає змогу пояснити її хід, розвиток минулих та прогнозувати майбутні події. Пізнання цих чинників дало б змогу розв'язувати конфліктні ситуації, що виникають у суспільстві.

Відповісти на питання, що перебуває в основі розвитку історії – це відповісти на питання, яке місце людини в цьому процесі, чи є вона вільна у своєму виборі. Розв'язання цієї проблеми торкається проблеми свободи людини, питання сенсу людського існування, мети життя, призначення і покликання людини, питання її можливостей, смислу історії. Розгляд таких проблем характерний для концепції історика, а самі вони входять у коло соціально-філософських рефлексій.

Пізнати фундаментальні чинники історичного поступу – це пізнати буттєві основи суспільства, його онтологію, а звідси – певні закономірності, міру їх важливості та оптимального співвідношення. Пізнання таких чинників теоретично дало б змогу коригувати протікання соціально-політичних процесів, які розгортаються в суспільстві.

У концепції історії вчений аналізує протікання історичних подій, досліджує чинники, що впливають на їх розвиток. У такому аспекті в його концепції історії піднімаються важливі проблеми соціальної онтології – проблеми свободи, солідарності, індивідуалізму, культури народу.

У соціально-філософських поглядах історик розвиває бачення історії як складної взаємодії різних чинників. На його думку, основним суб'єктом історії виступає народ. Тому в дослідженні історії він аналізує різноманітні аспекти взаємодії народу та чинників історії. Історичний поступ, його протікання інтерпретується М.Грушевським, виходячи із того, що суб'єктом історії виступає народ як її основна дію-

ча сила. Народ створює культуру, яка стає основою цілісності і неперервності історії.

З такої позиції впливає розгляд проблеми законів і закономірностей історичного розвитку, інтерпретація його основних вимірів та особливостей протікання. Пояснення та аналіз даних проблем пов'язується із народом, тому що історія не може реалізуватись без людини, без народу, без взаємодії спільноти із оточуючими чинниками. Історія розгортається у баченні М.Грушевського як взаємодія культурного і природного чинників, народу та природи, тому що народ є одним із найбільш дієвих її чинників.

Власне, у такому аспекті розгортається соціокультурне тлумачення історії в концепції М.Грушевського. Історія – це твір народу, який взаємодіє з чинниками історії. Культура у такому сенсі – поле історичного дослідження, бо саме у ній акумулюються досягнення та результати діяльності народу. Якщо є матеріальні культурні факти, то безумовно, що за ними стояли їх творці, тобто той чи інший народ.

Зазначимо, що бачення народу як основного чинника історичного процесу ґрунтується на романтизмі, народницьких поглядах історика. Народ у таких парадигмах – основний предмет уваги. Крім того, це є наслідком його позитивізму і соціологізму, які розглядають спільноту як основну реальність, що перебуває в соціальному бутті.

Історія у аспекті бачення М.Грушевським народу як основного її чинника розгортається як взаємодія культурних, природних, раціональних та ірраціональних чинників. Доля народу, незважаючи на складність історії, на її плюралістичність чинників, не детермінується абсолютно, тому що культура народу як один із чинників історії вносить елементи доцільності, моральності, що посилює міру свободи і міру відповідальності народу і людини за свої дії, за своє майбутнє. У такому контексті можна тлумачити футурологічний потенціал роздумів вченого, оскільки у цьому випадку людина та народ самі відповідальні за свою долю, а не анонімні чи уявні чинники. Людина – вільна істота, і майбутнє історії пов'язане із волею людини та народу, з тими світоглядними орієнтирами та світоглядним вибором груп пріоритетних вартостей. Народ сам обирає своє майбутнє і несе за нього повну відповідальність.

2.1. Проблема визначення законів та основних вимірів історичного процесу

Зазначимо, що, досліджуючи проблему законів і закономірностей історії, М.Грушевський, таким чином, намагається розв'язувати онтологічну проблематику, що свідчить про філософський рівень осмислення історії вченим.

Історія за своєю суттю явище складне і багатогранне. Проблема наявності законів та закономірностей у ній – це проблема свободи людини, яка при наявності законів історії, втрачає свободу дій. Якщо констатується наявність законів та закономірностей в історії, то в соціально-філософських дослідженнях діяльність суб'єктів детермінована зовнішніми чинниками, які вони не в силі змінити. Власне, майбутнє у такому аспекті є наперед визначене і людина не може внести у нього жодних коректив.

З іншого боку, визначивши основні закономірності історії, можна передбачити майбутнє його протікання. Проблема законів і закономірностей історії в соціально-філософських поглядах М.Грушевського має актуальне значення. Його погляди на історію, у цілому, ґрунтуються на історії українського народу, перед яким стоять складні завдання розбудови і становлення української державності, а для того, щоб розуміти майбутнє, необхідно осмислити минуле.

Проблема визначення складових і рушійних сил історії, визначення законів та її закономірностей входить у проблематику філософії історії та соціальної філософії. Аналізуючи науковий доробок історика, можна констатувати той факт, що він висуває філософсько-історичні узагальнення щодо виявлення законів і закономірностей історичного розвитку. Вчений, розвиваючи концепцію історії, досліджує причини подій, узагальнює історичні факти, адже, на його думку, “усяка наука – наскільки вона хоче бути наукою, має завсіди діло не з окремим, а з загальним...” [8, 29]. Веде мову М.Грушевський також про те що “...можемо тільки інтуїтивно відчувати,¹ що тут є якісь глибші, елементарні закони, які надають певний ритм і симет-

¹ Інтуїтивне відчуття законів історичного процесу навряд чи можна пов'язати з позитивізмом, на якому, досліджуючи методологію Грушевського, категорично наголошують дослідники – В.Б.

рію комбінації матерії, веденій принципами гравітації, притягання” [18, 29]. Таке інтуїтивне відчуття гармонії Всесвіту, притаманне концепції історії вченого, втілюється у контексті соціальної онтології у баченні основними тенденціями суспільних взаємодій процеси інтеграції та диференціації спільнот.

Вирішуючи проблему закономірностей історії, слід вирішити питання, у якій мірі природні закони здатні детермінувати суспільство і відносини в ньому, адже людина є одночасно і природною, і суспільною істотою. Інша сторона питання – наскільки людина, зі свого боку, може впливати на протікання природних процесів, тобто нівелювати їхні впливи на відносини в суспільстві.

Якщо природні закони детермінують поведінку людини та суспільні відносини, то тут не може йти мова про гуманістичний потенціал суспільних взаємодій. Людина у такому випадку не володіє свободою дій, вона є невольником середовища чи вищих сил. Якщо ж таких природних чи інших закономірностей не існує, тоді вся відповідальність за суспільні відносини, за форми їх протікання залишається за людиною. Людина у такому випадку відповідальна за себе, свої дії. Звідси випливає також можливість гуманістичного відношення людини і світу.

У соціально-філософських поглядах М.Грушевського, де народ є головним діючим суб'єктом історії, впливає відношення до її законів та закономірностей. Вчений ставить в основу історичного процесу народ, який взаємодіє із зовнішнім середовищем. Тому в концепції історика відбувається синтез суб'єктивного та об'єктивного чинників, бо народ поєднує їх у собі як водночас природний та соціально-культурний феномен.

Але М.Грушевський висловлює також думку, що на історичний поступ, поруч з культурними чинниками можуть впливати також трансцендентні чинники. Він веде мову про те, що в історії існує суд історичної справедливості, і важко буває сховатися “від акту історичної Немеїди!.. Трудно спинити розмах раз рушеного колеса історичного ходу подій!” [86, 105]. Тут історик веде мову про “історичну справедливість”, яка у такому контексті виступає трансцендентним чинником ходу історії. Категорія історичної справедливості вжита ним у футурологічному контексті, коли історія, якими б шляхами вона не розвивалася, підпорядкована богині справедливості, вищим силам космосу та буття.

Однак у цілому, на думку Грушевського, в дослідженнях історії народу, “висліджувати причини якогось факту, або укласти плани чи рахунки, допускаючи надприродні вмішання, магічні фактори, розуміється річ недопустима, і в сій сфері не може бути місця таким ілюзіям” [87, 34]. Тобто при пізнанні історичного процесу не слід пояснювати події, виходячи із трансцендентних чинників. Це положення концепції історика, суперечить попередньому його міркуванню про “історичну справедливість”. Проте наведені протилежні погляди знімають свою дискусійність в аспекті поліфакторності історії, в якій сукупність інших чинників має вагу поруч із трансцендентними чинниками. Тобто історична справедливість – це віддалена історична перспектива, яка не може встановлюватися у кожному конкретний історичний момент часу, але у генеральному аспекті. Тобто на історичну справедливість не слід сподіватись у конкретних історичних обставинах, оскільки історія не може приходити до свого завершення кожний конкретний момент часу, тобто досягати справедливості.

Вчений, визнаючи фатальні впливи території на історію народу, веде також мову про свободу людини та народу, діяльність якого не є фатально детермінована зовнішніми чинниками. На його думку, людина вносить у хід історії також елементи доцільності та моральності.

Народ у соціально-філософських поглядах історика є творцем своєї долі. М.Грушевський стверджує континуальність історії народу, пишучи: “Я не прихильник ідей історичного фаталізму і не думаю, щоб певні впливи історичного процесу незмінно, як первородний гріх, впливали потім до скончання віка на жите даного народу як його фатум. Я вірю в велику силу самоозначення колективного чоловіка, людської громади, і в широку сферу діланья сього самоозначення” [88, 63]. Така думка вченого містить потужний футурологічний зріз його поглядів на історію. М.Грушевський надає народу, громаді свободу вибору в історії і вірить у дієвість такого самовизначення. Народ має право самовизначення, незважаючи на складність і суперечливість історичного розвитку, на його фатальні чинники. У такому контексті майбутнє народу залежить не від трансцендентних чинників, а від самого народу та його дій.

У соціально-філософських поглядах М.Грушевський прагне шукати не закони і закономірності, а тенденції, загальні прикмети суспільного життя, історії. Його критичне відношення до законів історії

впливає із методології поліфакторності, через яку він інтерпретує історичний поступ. Важливе місце серед чинників займає психічний, який, на відміну від природних, фактично неможливо передбачити, тому що людина володіє свободою вибору та дії. Мотиви її дій виходять за межі стабільних закономірностей.

Для М.Грушевського народ – складний організм, де важливість мають різні чинники: біологічні, економічні, геополітичні, духовні. Останні, у свою чергу, суттєво можуть змінювати вплив попередніх, тому визначити їх внесок у ту чи іншу подію майже неможливо. Соціальні явища і факти в концепції історика є складними: “... Приходиться вважати соціальні факти явищами дуже скомплікованими...” [8, 39]. Вчений, пишучи свої праці, має “...на меті не стільки дати певні конкретні висліди, готові формули, чи непохитні закони соціального розвитку...” [8, 3]. Такі формули соціальні науки не можуть дати, проте можна виявити деяку загальність, постійність в суспільному розвитку, адже “певна внутрішня неминучість і однастайність (загальність) мусить в нім бути” [8, 29], – роздумує М.Грушевський. З таких його роздумів випливають також футурологічні підстави історії, які існують на рівні певної загальності. Однак в таких міркуваннях історика у футурологічному аспекті спостерігаються фаталістичні тенденції оцінки історії, у якій повинна існувати “внутрішня неминучість”, тоді ми дійсно з повним правом можемо сказати: “маємо те, що маємо”, бо фатум наперед визначає нашу долю. Але тоді ми всі фаталісти, а фаталісти не терплять різких змін ні у політиці, ні в економіці, і самі є терплячими, балансують між ворожими таборами чи силами, дотримуються принципу “золотої середини”. Проте така ситуація вибору завжди тяжіє над суспільством з певним наслідком негативізму, оскільки для вибору потрібен час, тому суспільство перебуває у “застиглому” стані, воно не розвивається, розривається на протилежні полюси, політичні партії, конфесії. Саме таке геополітичне перебування між Заходом та Сходом наклало відбиток на характер та долю українського народу, як стверджує М.Грушевський, на політичну та релігійну розмаїтість.

У соціально-філософських поглядах вченого виникає питання, “чи людське жите взагалі може бути зведене до таких механічних взаємовідносин і залежностей, які помічають ся в природі неорганічній або органічній” [8, 35]. Учений, розв’язуючи поставлену проблему,

розмежовує природничі і соціальні закони, адже, на його думку, у “відносинах соціальних закон являється актом волі, при тій волі свідомої, яка ставить певну мету...” [8, 36]. Звідси соціальні закони можуть бути підсилені волею людини, яка може бути спрямована на добро або зло, на гуманізм чи на егоїзм. Тобто спільнота та її відносини будуються та проектується у майбутнє через пріоритетні вартості, що відображені у моралі та праві, релігійних нормах. Людина у такому аспекті сама обирає своє майбутнє.

У законах, що стосуються природних процесів, відпадає “елемент волі, як причини закону, і елемент мети... і елемент моральної обов’язковості... В приложенню до відносин природних закон ігнорує і первопричину і мету явищ, а займаєть ся виясненнем причинового зв’язку, який і зводить взаємовідносини сил і явищ до більш або менше простих формул...” [8, 36]. Власне, соціальні відносини неможливо вловити у формулах, тобто воля та свобода людини не підкоряються ніяким формулам. Знову ж таки, можна отримати з таких роздумів вченого підстави для футурологічної інтерпретації історії. Найбільш дієвим у такому контексті є воля людини як джерело соціального та історичного розвитку, причому воля свідомо, як підкреслює М.Грушевський². Власне, розвиток історії у такому аспекті – це розвиток свідомої волі людини та народу, розвиток його моралі та культури.

Історик, перебуваючи на позитивіських принципах, не ототожнює природні та соціальні закони. Він відстоює ту позицію, що соціальні відносини не можна звести до простих формул, як це можливо в природничих науках, тому не можна у пізнанні історії та соціальних явищ виходити із переконання “про автоматичність і механічність соціального процесу, його незалежність від людської волі і тих завдань, які вона собі ставить.” [8, 36]. Не можна також стояти “на ґрунті “детермінізму” – обмеженості людської волі й залежності її від оточення... себто від даних обставин життя і його генетичного розвитку” [8, 36]. Із такої позиції “ще дуже далеко до повного механізму і автоматизму історичного розвитку людства, до котрого треба звести його соціальний процес...” [8, 36], – міркує М.Грушевський.

Виходячи із поглядів вченого, можна погодитись з міркуванням, що він обґрунтував “...неможливість моністичного розуміння історії, а

2 На відміну від А.Шопенгауера, М.Грушевський надає перевагу свідомій волі.

також неправомірність застосування природного розуміння закону до пізнання соціальної реальності. У суспільстві можуть діяти лише емпіричні закони, які виключають автоматичність і механістичність соціального процесу...” [53, 28]. Такі емпіричні закони, створені людиною, є прагматичними, раціональними, що свідчить про можливість їх коригування і одночасно можливість соціальної інженерії.

На переконання М.Грушевського, якщо б “понятє закономірности ми схотіли б прикласти до явищ соціальних, ми мусіли б його брати ще в менше строгому і точному розумінню, тому що тут до складности факторів і сил, які себе виявляють, в соціальному процесі, прибувають і... елементи доцільности і моральности... і кажуть рахуватися з ними... Всі зусилля можливо упростити схему соціального процесу і надати йому характер як найбільше автоматичний і механічний таки не можуть скинути з рахунку сих елементів” [8, 37]. Як бачимо, на думку історика, в хід історичного розвитку включається і людина, її воля, прагнення, бажання, тому що людина свідомо ставить мету для своїх дій. Історія має чинники чисто людського походження, а не тільки зовнішні чинники, які не залежать від людини. Тому, в цілому, можна виводити оптимістичну спрямованість філософії історії М.Грушевського, оскільки людина не залежить від фатального збігу обставин і є активною в історії. Такий оптимізм поєднується із гуманізмом, який можна продукувати в історії через волю та свідомість людини.

У футурологічному аспекті історія, виходячи із міркувань вченого має позитивне, оптимістичне спрямування, яке залежить від волі людини, тобто внутрішня телеологія історії ґрунтується на свободі вибору людини. Історичний поступ має той напрям, який визначає людина. Закони, які встановлюють науки, як вважає М.Грушевський, залишаються сумнівними: “Скільки б не уставлялась ся таких “соціальних законів” в абстракції, в якійсь алгебраїчній формулі, все таки в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складности і скомплікованости його факторів завсіди буде зіставати ся сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціальному моменті, дійсно взяті на рахунок? Чи якийсь фактор, зіставши ся поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?” [8, 39]. Якщо навіть “в поодиноких сферах соціального життя... удасть ся установити якусь більш менше певну постійність в змінах, і залеж-

ність в переходах, то комбінація сих різних рядів змін і переходів між собою, їх перехрещуваннє в ріжних стадіях того чи иньшого ряду, з тими поправками, які ще вносить сюди свідомо людська творчість, може дати варіанти наскільки відмінні і несподівані, що їх сяк так можна буде витолкувати після факту, але передбачати наперед, угадувати ніяк не вдасть ся” [8, 39]. У футурологічному сенсі хід історії неможливо вгадати наперед, бо М.Грушевський виключає з своєї концепції закони соціальних подій. Така непередбачуваність історії у майбутньому впливає з того, що суб’єктом історії є народ, людина, а отже, неможливо наперед відгадати хід людської волі та людської свідомості, людської творчості, вибору людиною, нацією тих чи інших шляхів соціалізації та соціальної взаємодії із зовнішнім середовищем. Звідси історія та майбутнє народу – це його свідомий вибір, вибір його волі та почуттів, які можна певним чином коригувати.

Виходячи зі складности об’єкту пізнання, яким є суспільство, вчений говорить про неможливість пізнання законів його розвитку, а отже, прогнозування майбутнього. Проте він одночасно не заперечує можливість існування соціології та філософії історії. М.Грушевський робить висновок, що “складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які небудь прості і елементарні закони, хоч би емпіричного характеру. Навіть внутрішню необхідність в змінах і наступствах ріжних соціальних форм можна признавати тільки релятивною і умовною – поскільки тенденції одної категорії соціального життя не нейтралізують ся, чи не змінюють ся втручаннєм другої тенденції, або регулятивної діяльності людської волі. Але в сій змінливості, відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те що становить властиву основу сього ритму, те що стремить до повторювання, до постійности – це завданнє... всіх соціальних наук” [8, 43]. Тобто вчений не заперечує можливості існування соціальних наук, які мали б своїм завданням пошук загальних тенденцій суспільного життя.

На його думку, треба знайти “що в нашім, не тільки спеціально українським, а взагалі в сучаснім людським житю є найбільш основного, твердого, нескороминущого...” [8, 6]. Однак при цьому слід остерігатись “...від скороспішного уставлювання яких небудь одностайних, універсальних форм, як вихідних моментів для всього людського роду” [8, 56], бо “...ми не маємо властиво ніякого права виводити

єдину спільну форму пожиття для всіх людей...” [8, 67]. Звідси випливає, що М.Грушевський у концепції історії заперечує універсалізм соціальних форм, який фактично є основою для виправдання асиміляції у всіх її вимірах і який характерний для позитивізму, соціологізму, марксизму. Універсальних соціальних форм не існує, проте існують певні тенденції соціального життя: “... Тенденції певної одностайної еволюції... очевидно єсть...” [8, 42].

Поряд із констатацією відсутності універсальних форм розвитку людства, історик все ж намагається встановити тенденції суспільного розвитку. У зв'язку з цим він пише: “В людським громадянстві ділають такі біологічні закони як самоохорони роду, постійної диференціації³, наслідности, виживання найбільше пристосованих⁴... Можна вказати аналогічні з ними “закони психологічні” – скажемо наслідування⁵ і вибору, “закони економічні”⁶, як залежність попиту і подачі, поділ праці... Вони витворюють причинність і внутрішню необхідність в межах кожної з цих функцій, котра дає можливість конструувати дійсну науку... Всьому соціальному процесови, котрий вправляється в рух сими соціальними факторами, вони надають... ритм... загальність...” [8, 42-43]. На основі таких законів є можливою наука про суспільство, а отже, можливим також є прогнозування соціальних взаємодій.

Закони соціального розвитку, як впливає із концепції історії М.Грушевського, не можуть існувати самі по собі, а лише у зв'язку із народом, тому що народ – складова частина історії, найбільш активний чинник. Тобто закони суспільного розвитку у соціально-філософських поглядах вченого, які фатально впливають на суспільство, неможливі, тому що самі по собі, поза народом, вони існувати не можуть.

У складові закономірностей історичного розвитку у філософсько-історичній концепції М.Грушевського включається своєрідна тріада: територія – людина – культура. Тому будь-який закон не може реалізуватись поза людиною, яка є основним діючим суб'єктом історичного та соціального процесів. Надання народу ваги в історії, самовизначення, наголос на моральній регуляції суспільних відносин у кон-

3 Можливо, тут вплив Г. Спенсера – В.Б.

4 Аналогія з Ч. Дарвіном – В.Б.

5 Аналогія з Г. Тардом – В.Б.

6 Аналогія із марксизмом – В.Б.

цепції історика, дає підстави для висновку про єдність суб'єктивного та об'єктивного чинників в історії.

Вчений перебуває на плюралістичних позиціях пояснення історичного процесу. Встановлення законів і закономірностей у такому випадку стає проблематичним, оскільки необхідно враховувати всю сукупність взаємодій і сил, що мають місце і діють у суспільному житті, всю тотальність чинників і впливів. Крім того, потрібно враховувати складність просторово-часових взаємодій, ті зв'язки і причини, що дають про себе знати в історичній перспективі, оскільки існують “... темні безодні й замрачені обрії соціального розвитку людства...” [45, 145]. У даному випадку думки історика аналогічні з думками Г. Зіммеля, відповідно до якого “історичні явища у *всякому разі* суть результати збігу багатьох умов, а тому *ні в якому разі* їх не можна виводити з якого-небудь одного закону природи” [20, 54]. Тут М.Грушевський відходить від позиції позитивізму щодо можливості ототожнення законів природничих та гуманітарних дисциплін.

Історик намагається також зрозуміти людину *sub divo*⁷, тобто, він хоче зрозуміти те почуття, коли людина бачить себе перед лицем вічності [87, 3], встановити ті вартості, якими вона керується у своїх рішеннях, знайти “історичну основу” [86, 45] народу, основу його життя, ідей, боротьби. Зокрема, цією основою для українського народу є “ідеї автономії і федерації”, ідея “охорони інтересів робочого народу”, боротьба “проти всякого політичного чи релігійного гніту⁸, з жаданнями повної свободи совісти, мисли і друкованого слова...” [86, 45], “рівність” і “громадський контроль”⁹ над державою [86, 44]. По цій дорозі, на думку М.Грушевського, збирається “Україна в свій похід до кращої долі”, до “свого оновлення, до поступу, до свободи і справедливості на тлі всестороннього розвитку народніх сил” [86, 45]. Власне, у цих його роздумах висловлюються основні гуманістичні та демократичні принципи, на основі яких можливо у майбутньому будувати українське суспільство, тобто: незалежність, свобода¹⁰, справедливість.

7 Під голим небом – лат.

8 Така теза М.Грушевського є важливою у сучасних політичних умовах, коли на Україні існує декілька християнських конфесій, між якими зберігається потенційна можливість конфлікту.

9 Безумовно, такі права і свободи належать до сфери ліберально-демократичних – В.Б.

10 Зазначимо, що проблема свободи у творчості історика має одне із чільних місць, оскільки вчений розглядає свободу як основну вартість суспільно-політичного співжиття.

Зазначимо, що вартості свободи є чинниками інтеграції спільноти в єдине ціле. Свобода – чинник ідентифікації народу в історичному процесі, на основі якого відбувається самоусвідомлення. Вона ж виступає чинником творення соціальних інститутів та метою соціальної взаємодії. У концепції історика свобода відіграє роль основного чинника соціальної взаємодії. Вона – основа, на якій вчений пояснює хід історії українського народу та розвиток його соціальних форм.

В історії діють різноманітні сили, їх сукупність, тому їх важко звести в закони, важко передбачити їх вплив на соціальні процеси, керувати подіями. Проте в історичному розвитку, на думку вченого, відбувається усунення “історичних кривд”, виповнюється акт історичної справедливості [86, 104], здійснюється рівновага сил. Тут можна спостерігати аналогію думок М.Грушевського та Г.Спенсера, з його теорією рівноваги суспільних процесів. Власне, така рівновага сил і чинників створює логіку протікання історії.

У соціально-філософських поглядах М.Грушевського реалізується прогресивний характер історії, який направлений на вдосконалення соціальних відносин на основі гуманізму та солідарності народу і громади. Останні у концепції історика відіграють важливе місце, є основою історичного процесу в певні періоди історії України. Ідентичність українського народу в історії, який складається з етно-культурних громад, спільнот з їх різноманітними інтересами, можлива саме на основі солідарності, на основі усвідомлення історичної спільності. Отже, для єдності українського народу у майбутньому і на теперішньому етапі історії необхідне посилення тенденцій солідарності, які розглядаються вченим поруч з індивідуалізмом як основні тенденції соціального розвитку.

М.Грушевський констатує наявність у історичному і суспільному розвитку певних сталих тенденцій, “неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій” [8, 4]. Тенденції індивідуалізму та солідарності, відповідно диференціації та інтеграції, що поперемінно панують у суспільстві, – основа динамічних та статичних процесів історії. У таких “флюктуаціях або чергуваннях то одної то другої тенденції, і в тих формах, в яких розвивався сей процес, виявляється багато однастайності і ритмічності... “законности» [8, 170]. Виходячи із тенденцій індивідуалізму та солідарності, можна визначати спрямованість, характер протікання, зміст історичних і соціальних подій. Звідси також можна

констатувати наявність у соціально-філософських поглядах вченого футурологічної концепції, на основі якої можна передбачати розвиток суспільних відносин. Така концепція, безперечно, залишається актуальною в теперішніх умовах внутрішніх і зовнішніх відносин. Важливою є концепція і в теоретичному, науковому плані, тому що дозволяє передбачати хід історичного розвитку як в Україні, так і у світі в цілому.

У футурологічному сенсі констатація сталих тенденцій соціального життя у концепції М.Грушевського є актуальною з точки зору сучасних політичних та економічних міжнародних взаємодій, які, власне, характеризуються коливальним явищами інтеграції та диференціації суспільних об'єднань у різних сферах життєдіяльності.

Підсумовуючи, слід сказати, що М.Грушевський у проблемі визначення законів та закономірностей історичного розвитку перебуває на плюралістичній позиції історії, на позиції визнання рівноправності і важливості всіх чинників. Серед останніх історик надає важливе значення народу, проте народ як чинник історії розглядається ним не як народ взагалі. Він наголошує на етно-культурній відокремленості народу, зокрема українського. Звідси його увага до культури народу. Поряд з тим слід зазначити у такому контексті, що людство розглядається вченим як історія народів, їх культури, тому з його соціально-філософських поглядів усувається радикальний космополітизм, який нівелює важливість індивідуальності кожного народу. Кожен народ є важливим та цінним в історії, тобто М.Грушевський розвиває принципи гуманізму щодо бачення майбутнього протікання історії.

Соціально-філософські погляди М.Грушевський розвиває на основі еволюціоністської парадигми, що відображається на баченні ним історії, на розвитку суспільних інститутів. Історик намагається прослідкувати еволюцію різноманітних проявів суспільного життя, суспільних інститутів, “розвиток людського суспільства від його початків до вищих державних форм” [5, 321], рух “... еволюції народної творчості і культури...” [89, 305], “явища економічної та культурної еволюції...” [90, 446].

Еволюційний характер історичного процесу так само, як і природи, складає передумови також для його самоорганізації на основі законів еволюції, де розвиток суспільства і його інститутів – це саморозвиток і самоорганізація. Життя, історія прагне до рівноваги, і той чи той соціальний факт або інститут виникають тоді, коли в ньому

виникає необхідність. М.Грушевський вважає, що соціальні явища розвиваються в “сторону меншого спротиву” [91, 54], в напрямку “рівноваги” [92, 5] всіх тенденцій і сил. Такі його роздуми з точки зору футурології стають основою для узагальнення можливого майбутнього історії, яка буде розвиватися у контексті рівноваги сил та тенденцій соціального життя. У такому аспекті можна вести мову про концепцію самоорганізації суспільних процесів у соціально-філософських поглядах вченого.

Історичний поступ у такому випадку має всередині самого себе рушійні сили розвитку, які зрівноважуються, комбінуються. М.Грушевський відмічає, що “життя страшним рухом летить вперед, що не поспіває за ним, тим самим розпадається, нищиться і гине” [93, 101]. “Життя має своє право”, і його не можна “спинити ніякими формулами” [93, 160].

Вчений розвиває, на наш погляд, думки, які аналогічні ідеям “філософії життя”. Так, наприклад, він вживає у поясненнях історичного розвитку такі стійкі словосполучення, як: “інстинкт національної самоохорони” [94, 471], [95, 98], “національний порив” [96, 128], “стихійна сила” [94, 353], [97, 41], [97, 118], “вибух динамічної енергії” [95, 258], “кінетична енергія” [97, 3], “енергія екстензивна” [97, 78], “стихійна динамічна енергія” [97, 118], “стихійна народна сила” [98, 22], “спонтанічна сила потреби” [94, 103], “життєва енергія” [86, 6], “народна енергія” [99, 976], “могутня динаміка життя” [99, 976], “суспільна динаміка” [100, 10], “стихійні чинники” [88, 101], “етнічна енергія” [101, 18], “стихійна енергія розбудженого народу” [88, 13], “стихійна сила потягів” [102, 66], “стихійна сила великого соціального перевороту” [102, 164], “стихійна сила населення” [103, 7], “народна стихія” [50, 36], “стихійний потяг української народності” [103, 11]. Однак всі такі стихійні чинники зрівноважуються, а життя та історія розвиваються “в сторону меншого супротивлення” [97, 78], [91, 54]. Життя та історія у такому контексті є динамічними, переповненими ірраціональними, трансцендентними чинниками, які часто вносять свої корективи щодо вартостей і способів суспільного існування. У футурологічному сенсі ми повинні пам’ятати, що суспільне життя не підкоряється абсолютно раціональним (правовим, моральним) чинникам, воно має у собі приховані стихійні елементи сили та енергії, які можуть при певних умовах вийти на арену історії.

Динаміка і статика історії, в свою чергу, теж залежать від еволюційних вимірів і законів. Статичні і динамічні параметри визначаються перш за все законом рівноваги, пануванням у житті суспільства тенденцій індивідуалізму і солідаризму. Крім того, у хід історії людина вносить власні прагнення і бажання, що певним чином стає основою направленості історичного процесу на певні вартості, які у соціально-філософських поглядах М.Грушевського втілюються в гаслі “земля і воля”, адже “...боротьба за “землю і волю”... була головним нервом активності українських мас...” [50, 29]. Вартості – каталізатори, які забезпечують статику і динаміку суспільства, тому у футурологічному контексті щодо прогнозування майбутнього потрібно враховувати феномен суспільних вартостей, які, з точки зору вченого, часто є “цементуючими” та солідаризуючими чинниками народу в різних історичних часах.

Земля – це уособлення власності, яка є підставою реалізації гуманістичних принципів. Воля – це уособлення свободи, яка теж є передумовою гуманізму та гуманістичного відношення людини до світу. Без “землі та волі”, тобто без власності і свободи, гуманістичні принципи у суспільних відносинах не можуть бути реалізовані, оскільки свобода та власність складають онтологічні підстави людського існування. Без них людина не є людиною у повному розумінні цієї філософської категорії.

У цілому, вартості є мотивами, які ведуть народ, впливають на його активність у історії. На підтвердження наших міркувань вчений констатує, що “історична основа” українського народу, його життя є “ідеї автономії і федерації”, “рівності”, “свободи”, “справедливості” [86, 45]. Тут М.Грушевський проголошує основні гуманістичні принципи, на основі яких ґрунтувалася, а отже, повинна ґрунтуватися соціальна взаємодія українського народу.

Виходячи з сукупності міркувань історика про роль вартостей у житті суспільства, можна зробити висновок, що вартості, на його думку, є основою цілісності і неперервності історії як мотиви дій, прагнень і домагань народу. Так М.Грушевський пише: “Одні й тіж змагання народні, одна й та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків... Тільки з зазначеної точки нам ясно визначить ся єдність, сей зв’язок і заступить механічне сполучення окремих періодів” [104, 12]. Тобто тут з позицій соціальної онтології та футурології вчений

веде мову про те, що вартості в історії – основа, яка єднає народ. З такої точки зору на сучасному етапі української історії потрібен пошук комплексу вартостей, які могли б згладити всі види політичних, економічних, релігійних, національних суперечностей, які б стали основою загальнонаціональної єдності української нації.

Пошук таких вартостей є важливим із тієї точки зору, що, на думку М.Грушевського, "...суспільно-економічна боротьба сполучається з релігійною й національною, через це вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до низу всі суспільні верстви" [82, 20]. Тобто якщо таких примирюючих вартостей не буде знайдено, то можуть виникнути соціальні конфлікти, які у майбутньому будуть мати своє джерело у різноманітних сферах суспільного життя, що перетинаються. Вчений висловлює думку, що часто "...під окликами інтересів релігії ведеться боротьба задля інтересів національних, політичних, з мотивів класових і економічних..." [94, 301].

Прогрес в історії людства, на погляд історика, відбувається не тільки в силу законів еволюції, які механічно ведуть до вдосконалення суспільних відносин, але і в силу активної участі людини, народу та їх прагнень свободи і незалежності, "щастя і правди" [9, 58]. У такому аспекті історія отримує керований, цілеспрямований характер, відбувається в моральних вимірах, адже М.Грушевський вважає, що в соціальному житті перебувають елементи доцільності і моральності [8, 37]. Процес історії, отже, не є механічною взаємодією різноманітних зовнішніх чинників, тому що механічність втрачається з активною позицією людини. Динаміка і статика історії залежать не тільки від комбінації зовнішніх чинників, до них долучається психічний, який вносить людина.

Механічність та стихійність присутні в концепції М.Грушевського, однак вони не є абсолютними і діють у поєднанні з іншими чинниками. Динаміка і статика історичного розвитку не є самоціллю, тобто динаміка та статика суспільства, соціальний рух відбуваються не заради самого руху енергій, сил, соціальної матерії, як це є властиво для буття матерії взагалі, а соціальна дія є цілеспрямована, протікає в моральних вимірах, орієнтирами якої є бажання, прагнення, вартості, ідеали суспільства. Крім того, М.Грушевський відстоює позицію, що на динаміку і статику життя впливає сукупність і взаємодія різноманітних чинників, які рівноважуються. Така рівновага є основою

самоорганізації суспільства, тому що чинники життя змушують людину шукати найбільш оптимальні варіанти взаємодії людини і природи, суспільних відносин.

Перебуваючи на еволюційних позиціях історії, вчений не є прихильником революційних змін у суспільних відносинах, адже за допомогою революції важко досягнути прогресу, який ґрунтується на поєднанні освіти, культури, свідомості і матеріальних чинників. На його думку, умовою поступу є "...здібність до змінності, приноровлювання"¹¹, плястичності, яка взагалі в високій мірі характеризує людство і була основною умовою його поступів" [8, 86]. Такі міркування є важливими також у футурологічному сенсі, оскільки тут вказується на можливості прогресу без революційних змін на основі втілення та визнання загальнолюдських вартостей. Революційні зміни суспільства завжди є недосконалими з точки зору М.Грушевського, оскільки у них проявляється насильство, а воно – символ антигуманних вартостей.

Історичний процес у соціально-філософських поглядах історика не є замкнутим, циклічним, із чіткою структурою, що впливає із плюралізму чинників історії, а також із позиції взаємодії культур між собою. Історія має прогресивну спрямованість, що впливає із позиції еволюційності природних та соціальних форм. Соціальні явища, на думку вченого, мають тенденції до прискорення, тому що темп розвитку «людської спільноти... розвивається в певній прогресії поступу, в простій пропорції його успіхів. Раз вийшовши на дорогу еволюції, розвиток іде чим далі тим скоріше» [8, 89]. У цьому випадку погляди М.Грушевського близькі ідеям М.Ковалевського, для якого характерним було зображенням "...прогресу як історичної неминучості"¹²..." [53, 25].

Поступ у баченні М.Грушевського ґрунтується на взаємодії культур, на компромісі, на рівновазі вартостей (національних і міжнародних), які пропонують культури. Народ повинен прагнути "...загальнолюдську культуру... пересадити на свій національний ґрунт" [88, 97]. Такими ж загальнолюдськими вартостями можуть бути вартості гуманізму, який може бути загальноновизнаною ідеологією кожної нації. Отже, у футурологічному контексті поступ того чи іншого народу є можливим на основі поєднання вищих досягнень національних та

¹¹ Аналогії з Г.Тардом – В.Б.

¹² Тут прослідковується позивістське тлумачення телеології світової історії.

загальнолюдських вартостей, без нівеляції національних, які мають пріоритетне значення у поглядах вченого.

М.Грушевський наголошує на важливості кожного народу в історії, яка включає в себе всю сукупність наявних народів та їх культури. На його погляд, “всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів...” [75, 4]. У даному випадку бачимо цілісний характер світового історичного процесу, який впливає із його концептуальних соціально-філософських ідей. Таке цілісне бачення історії, її відкритість суперечить позиції принципово закритих культур і цивілізацій Шпенглера, Тойнбі, Данилевського, хоча сам підхід до історії через аналіз культурно-історичних фактів є важливою спільною методологічною основою дослідження цих мислителів та М.Грушевського.

У соціально-філософських поглядах вчений розглядає історію як історію культури. Тільки культура, традиція, яка є основою культури, може забезпечувати єдність історії кожного окремого народу, а зокрема українського, бо всі інші форми і вияви суспільного життя можуть загинути. Традиція, в свою чергу, – це підстава людської солідарності. Власне, культура народу – показник солідарності та гуманізму. У такому контексті погляди історика несуть у собі важливі футурологічні висновки, сутність яких полягає у тому, що традиція та культура у цілому – це джерело поступу народу, джерело його солідарності та успіхів на історичній арені.

Культура існує доти, поки живе народ. Вона забезпечує цілісність та неперервність всіх періодів історії народу. Політичний процес може занепадати, однак народ все ж таки буде жити і творити свою історію, а з нею і свою культуру, яка є при цьому інтегральною складовою частиною загальнолюдської культури. Нерозривність історії українського народу ґрунтується на основі культури, яка є відкритою для інших культур. Тому історія кожного окремого народу, зокрема українського, не є закритою, а вливається в загальний її хід, у всесвітню історію. Саме національна культура створює підстави для того, щоб український народ не загубився у всесвітній історії, не асимілювався іншими народами. У такому сенсі концепція історика дає важливий висновок у футурологічному сенсі, який полягає у тому, що тільки збереження культури з усіма її феноменами та витоками (мова, традиції, звичаї) може забезпечити історію самого народу та його майбутні успіхи у міжнародних відносинах.

Цілісність історії розкривається у соціально-філософських поглядах вченого, виходячи із його методологічної позиції, близької до гегелівського розуміння розвитку, коли він не може бути перерваний, тільки “знятий” у наступному його етапі. Як констатують дослідники, “...характеризуючи загальний розвиток української історії, М.Грушевський вживає гегелівської тріади...” [3, 21].

Історія – це процес розвитку народу, взаємодії всіх суспільних груп, їх творчості і діяльності. Вона є еволюцією людського мислення, еволюцією народу, еволюцією культури народу. Вчений висловлює думку, що “...соціо-економічне і культурне життя населення... в пов’язанні з його територією й її впливами творило безперервну історію народу” [105, 104].

М.Грушевський наголошує на соціально-культурному характері історії, яка залежить від змін у суспільстві. При цьому “зміни соціального устрою, викликані продукційними відносинами, відбуваються... не лише в ідеології, моральних і правних нормах, інтелектуальних представленнях і естетичних настроях, – але і в самій системі мислення, в його законах, в його логіці...” [106, 16a].

Джерело руху історії – народ, спільнота, які забезпечують континуальність історії, адже в житті народу переломлюється вплив різноманітних чинників, які і творять сферу його життя. Головним суб’єктом, двигуном історії є народ, а чинники – тільки умови його існування, тому вони не мають для народу фатального значення. Народ у його еволюції, в розвитку, при всіх зовнішніх змінах є основою неперервності історії, першоджерелом її руху, “дійсним першотворцем,” [52, 2], який зв’язує історичні часи. В історії відбуваються різні зміни, “...змінюються політичні, культурні й побутові форми, але нарід стоїть во віки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінності зовнішніх форм, і мусить служити головним об’єктом і вихідним пунктом всякого обслідування” [52, 4], – роздумує М.Грушевський. Таким чином, із роздумів вченого можна також вести мову про єдність суб’єктивного та об’єктивного чинників в соціальному та історичному процесах, адже джерелом історії виступає народ, а сама історія – це реалізація прагнень та бажань народу.

Всі етапи історії народу є взаємозв’язаними, бо “органічна зв’язаність і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний народ” [78, VIII]. Народ – зв’язу-

юча ланка історії, яка для кожного народу є єдністю і неперервністю всіх сфер його життя, яке має свій вияв у культурі – матеріальній і духовній. Отже, єдність і неперервність історичного життя залежить від єдності і неперервності культури. Неперервність історії у соціально-філософських поглядах М.Грушевського впливає з методологічних засад його концепції, з еволюційної парадигми, а також із бачення історії як історії народів, яка ніколи не переривалась. Даний висновок впливає з наступних міркувань вченого про історію: "... Історична наука... цінить її цілу, в усіх часах, і в усіх народах. Вона знає епохи більш або менш ефектні, блискучі, продуктивні і впливові в загальній еволюції людства, але епох безплідних і неінтересних з погляду сеї еволюції не знає" [9, 58]. У просторі і часі реалізується єдність і неперервність історії, субстратом єдності якої є культура, а суб'єктом – народ.

Єдність народу закорінена в культурі, що є виявом різноманітних сфер діяльності народу, тому історик відстоює "... суцільність, неперерваність і одностайність українського народнього життя під всіма бурхливими колонізаційними катастрофами, під різнородними політичними і соціальними формами, під змінами культурних течій..." [52, 7]. Неперервність, континуальність історії впливає з того, що при її зображенні М.Грушевський користується еволюційними ідеями, а еволюція різних форм життя не може перериватись, проте може відбуватись у різних напрямках. Тому історичний процес у його соціально-філософських поглядах є багатовимірним, оскільки охоплює собою всі сфери життєдіяльності суспільства – політику, культуру, освіту, релігію, економіку.

У соціально-філософських поглядах вченого розвиток історії не має абсолютного провіденціального, фатального виміру. Чинники історії не є стабільними, можуть то виникати, то зникати. Проте одним із найбільш стабільних чинників історії є культура, яка є основою історії кожного народу, тому що саме через культуру можлива ідентифікація народу в історії. Отже, у футурологічному контексті, культура – основний чинник історії, її внутрішнє джерело, яке складає сукупність вартостей, прагнень та інтересів нації, тому збереження культури та її основних вимірів – основне завдання, яке виникає для української сучасності та майбутнього України.

Історії притаманна внутрішня телеологія, яка впливає з позитивістської і еволюціоністської парадигм, на основі яких розвивається

концепція історії М.Грушевського. Телеологія історії складається на основі рівноваги чинників історії. Непередбачуваність і випадковість історичного життя, яка зумовлена різними чинниками, в кінцевому результаті долається прогресивним характером історії, який веде всі події до рівноваги, до все більшого вдосконалення суспільних відносин, до їх гуманізації. Отже, в цілому, історія має внутрішню телеологію, яка втілюється у прогресивному, гуманістичному змісті соціальних взаємодій. Проблема телеології історії, її сенсу розглядається істориком з точки зору самоорганізаційних процесів на основі рівноваги сил та чинників, а також на основі протікання тенденцій індивідуалізму та солідарності.

Еволюціонізм у поглядах вченого передбачає ідею історизму як принципу змінності і вдосконалення історичних епох в якісному і кількісному відношенні. Але еволюціонізм у концепції історика не є суто механічним, а скоріше етичним, пов'язаним з моральним і етичним вдосконаленням народу, який веде до заміни індивідуальних, егоїстичних тенденцій на солідарні і альтруїстичні. Саме в контексті останніх стає можливою ідентифікація українського народу, ідентифікація громад з їхніми етно-культурними традиціями в єдність. Чинники солідарності, таким чином, є основою соціальної онтології та футурології у концепції М.Грушевського. Солідарність – шлях до єдності громад, кожна з яких цінує свою власну свободу та незалежність у онтологічному і культурному аспекті.

Сукупність чинників забезпечує еволюцію народу, яка має тенденцію до гуманізації суспільних відносин, тому історичний розвиток отримує гуманістичну спрямованість. Крім того, історія не є суто механічною. У ній проявляється свідомо воля народу, яка тим чи іншим чином впливає на динаміку її розвитку.

М.Грушевський, як вважає Н.Черниш, висловлює переконання "в існуванні коливальної динаміки суспільної еволюції..." [71, 326]. Основою коливальної динаміки історичних та соціальних явищ виступає чергування тенденцій індивідуалізму і солідаризму, яке є "основа ритму соціальної еволюції..." [8, 4]. Еволюція в цьому випадку, а також історичний поступ є періодичним, ритмічним, циклічним, бо спільнота розвивається на основі тенденцій індивідуалізму та солідарності. Виходячи з цих міркувань, стає зрозумілою сама можливість самоорганізації суспільних та історичних явищ, тому що соціальні

форми розвиваються, виходячи із основних тенденцій інтеграції та диференціації. Крім того, єдність народу і його історії ґрунтується на солідарності, яка пов'язує окремі його громади.

Самоорганізація історичного процесу в концепції М.Грушевського залежить від його еволюційності, від взаємодії чинників, які приходять до рівноваги. Вона здійснюється також на основі коливальної динаміки розвитку історії, яка впливає із тенденцій солідарності та індивідуалізму. Поряд з тим самоорганізація залежить також від природи людини, її потреб, вартостей, тому що людина для їх задоволення повинна об'єднуватись у спільноту. Історик констатує, що деякі суспільні рухи і реформи "...самі по собі були впливом часу й його потреб" [94, 528]. У такому контексті припускаємо, що самоорганізація історичного процесу – це природна самоорганізація, в якій зрівноважуються всі чинники історії. Консенсусу намагаються досягнути також різні групи в суспільстві, в якому панують тенденції солідаризму й індивідуалізму, чергування яких забезпечує саморух суспільства. Такі тенденції забезпечують ритм і динаміку історії, що дає підстави говорити про потенціал у соціально-філософських поглядах вченого футурологічної і синергетичної концепції.

Тенденції індивідуалізму і солідаризму є причинами розвитку суспільства, інтеграції та диференціації суспільних верств. Такі тенденції забезпечують динаміку і ритм соціального процесу. Однак у концепції М.Грушевського відсутня апріорна солідарність спільноти у порівнянні з поглядами О.Конта, відповідно до яких суспільство є солідарне ціле. До солідарності спільноти у формі соціальних інститутів необхідно ще йти, тому що панівними залишаються протилежні тенденції його існування. Таким чином, тенденції солідарності та індивідуалізму впливають на соціальну онтологію, на взаємодію різних спільнот у формі соціальних інститутів.

2.2. Розвиток народу як процес взаємодії культури і природного середовища

У соціально-філософських міркуваннях М.Грушевський вбачає основу історії народу в культурі, тому що тільки культурне життя залишається при всій зміні інших форм суспільного існування людини. На

його переконання, "політичне, державне жите... чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кожному разі не повинні лишати ся в тіні поза ним" [77, 5]. У даному випадку культура народу є основою історії, тому що політичні і державні форми можуть зникати в її ході. Якщо б вони були основою історії, то вона мала б дискретний характер. Однак одна з головних характеристик історичного розвитку у філософії історії М.Грушевського – цілісність і неперервність. Для нього об'єктом історичного дослідження є не державні і політичні чинники, а культура народу. Саме культура, традиція здатні забезпечувати єдність всіх сфер життєдіяльності суспільства, солідаризувати народ в історії, а також вносити в історію основні зміни. Культура, як вважає вчений, тобто наслідки основних змін в житті, викликає теж певні безсумнівні зміни [106, 16a].

У цілому, для М.Грушевського був характерний культурологічний аналіз історичних явищ. Той чи інший історичний факт, на його переконання, "незвичайно цікавий з культурно-історичного становища..." [107, 157]. Він пише: "...Зовнішні політичні і державні відносини... можуть цікавити нас лише в тому плані як вони – безпосередньо чи опосередковано – впливали на національне, економічне, культурне життя українського населення. Економічна, суспільна і культурна історія українського населення для деяких періодів – єдино можлива історія українського народу... В історії українського народу взагалі на перший план повинні бути висунені явища економічної і культурної еволюції..." [108, 18]. На думку М.Грушевського, "...соціальний і культурний процес становить, таким чином, ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи... Він визначає нам провідну дорогу від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних..." [82, 17] (курсив наш – В.Б.). Соціальний та культурний процес, на погляд М.Грушевського, є провідною ниткою української історії, яка може бути орієнтиром для вивчення минулого та прогнозування майбутнього.

Оцінюючи міркування М.Грушевського у футурологічному сенсі, зазначимо, що для успішного ходу української історії процеси соціальні, культурні та економічні у баченні історика мають вагоміше зна-

чення, ніж інші. Однак, на наш погляд, у сучасній Україні пріоритетними є політичні процеси, у які втягуються елітні сили українського суспільства, а сфера культури, науки, економіки, громадянського суспільства занепадають. Надмірна політизованість українського суспільства негативно відображається у цілому на рівні життя нації, яка змушена мігрувати чи емігрувати у більш розвинуті економічні регіони планети, працюючи таким чином на благо інших держав та поповнюючи їх генофонд.

Історія розглядається М.Грушевським як історія культури, а розвиток народу можливий як розвиток культури, як “культурна еволюція” “...в нерозривнім контакті з поступовим походом людства” [88, 97]. У цьому аспекті близький до вказаної позиції методологічний підхід вченого до історії як “історії людства”¹³, де “всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства...” [75, 4]. Всесвітня історія в такому аспекті являє собою сукупність культур, їх взаємодію. Хід історії – це часто “перехід культурних здобутків” [75, 3] від одного народу до іншого. Саме тому вона повинна вивчати минувшину “історичних народів”, які “брали участь в розвитку людської культури, впливали на історію людства” [75, 3]. Зазначимо, що історик, говорячи про хід історії як взаємодію культур, водночас негативно відноситься до процесів культурної асиміляції, оскільки кожна культура є вагомою в історії.

На основі роздумів історика про важливість культури в історії українського народу можна зробити прогноз щодо майбутнього української нації, яка повинна розвиватися саме у вимірах культури, культурних вартостей, поєднання національних здобутків та загальнолюдських, зокрема європейських, оскільки українська культура є відкритою для європейських норм.

У соціально-філософських роздумах М.Грушевський підкреслює єдність світової історії, бачить її як історію людства, що формується із народів, а не закритих цивілізацій. Такий характер світової історії дає змогу говорити про єдність культур, взаємодію і взаємовплив. Історія кожного окремого народу не є закритою, а відкритою системою, де перетинаються і діють різноманітні культурні впливи, різноманітні чинники. У цілому, історія є єдиним процесом, який охоплює

¹³ У даному випадку аналогічний підхід бачимо в Гердера, Шлецера.

всі народи і цивілізації, що є характерним для романтичної традиції. Отже, у всесвітній історії відкривається широка перспектива взаємодії в просторі і часі, бо культурні надбання одного народу можуть впливати на хід історії впродовж багатьох віків.

Отже, виходячи із логіки міркувань вченого, можна зробити висновок, що у його філософії історії не існує принципово закритих культур, що, в свою чергу, є основою загально-цивілізаційного поступу, прогресу людства.

В концепції історії М.Грушевський розглядає культуру під кутом зору соціальної онтології, як соціальний факт, який є наслідком взаємодії різноманітних чинників і набуває онтологічного статусу, самостійно впливаючи на розвиток соціального та історичного процесів. Культура як соціальний факт породжена всією повнотою буття, реальними зв'язками людини і природи (народу і території), відбиває в собі зумовлений природою і сукупністю соціальних відносин характер способу мислення, світовідчужання людини.

Виходячи з аналізу соціально-філософських ідей М.Грушевського, можна стверджувати, що в його концепції історії розвиток народу розгортається як взаємодія природи і культури, природи і людини. У культурних фактах втілюються всі інші чинники, які і визначають характер цієї культури.

Культура будь-якого народу робить внесок у “загальнокультурну скарбницю в вигляді певних оригінальних продуктів...” [88, 98]. Історик висловлює думку, що дрібні культури “варті всякого поважання і пієтизму” [88, 99]. Повага до культури кожного народу, а отже, і до історії – основа гуманістичної інтерпретації історії.

У концепції М.Грушевського історичний розвиток ґрунтується на психологічній сфері народу, на сфері світогляду, переконань, вартостей, які несе в собі культура. Таким чином, історія розглядається не як історія народу, а як історія його культури. Про історію того чи іншого народу ми можемо сказати лише виходячи з тих пам'яток культури, які залишились. Культура в такому аспекті виступає критерієм самоідентифікації народу, чи навіть цілої епохи, критерієм солідарності народу в історії, адже солідарність, єдність народу ґрунтується на усвідомленні культурної та історичної ідентичності.

М. Грушевський розглядає культуру в аспекті соціальної онтології. Він веде мову про те, що дві сили зустрічаються в історії – народ і територія, а наслідком такої взаємодії виникає культура: “Там де дається нарід і його культура, шукаємо території; тут територія і культура, або територія, культура і фізичний тип – шукаємо народу – носителя тої культури і фізичних прикмет, насельника території. Одинока спільна величина, яка могла б слугувати нам до зведення у одно сих проблем – культура...” [82, 64]. Звідси випливає, що суб’єктом історії може бути тільки народ, а процес творення народом культури є, у свою чергу, історичним. Сама культура та її факти – основа історичного дослідження в концепції історика, тому що з точки зору соціальної онтології вона – єдиний із чинників, що залишається при зміні всіх інших. Може змінитись територія проживання народу, або ж він може перебувати на межі фізичного винищення, однак культура – найбільш могутній чинник соціальної онтології, соціальної солідарності, самоідентифікації народу. Тому у футурологічному сенсі культура – основа відродження народу та нації.

Народ, територія та культура у соціально-філософських поглядах М. Грушевського – об’єднуючі групи чинників, які взаємодіють у ході історії. Культура виступає в ролі основного чинника інституалізації в соціальному процесі, є субстратом єдності народу в історичному розвитку. Проте вона в концепції історика не протистоїть природі, а є її продовженням, адже природа впливає на характер культури, на спосіб життєдіяльності народу. Соціальне та природне середовище взаємодіють між собою, створюючи історичні обставини та характер протікання історії.

Культура – один із найбільш стабільних чинників історичного процесу. Тому при всіх змінах соціальних форм залишається основою дослідження історії, а також відродження нації. Культура акумулює у собі вартості, на основі яких розвивається історія народу. Однак культури здатні до взаємодії, тому можлива втрата культурних вартостей народу та заміна їх іншими. Така втрата означає фактично припинення історичного поступу народу, зрештою, у футурологічному аспекті – це асиміляція народу у культурному, економічному та політичному сенсі зі сторони іншого культурного середовища, яке може бути більш агресивним та активним під час взаємодії культур.

2.3. Проблема співвідношення чинників суспільного розвитку

Історичний процес реалізується завдяки існуванню людини. Історія можлива тому, що людина має здатність пам’ятати те, що було в минулому, фіксувати події, втілювати свою активність у формах культури.

У соціально-філософських поглядах М. Грушевського хід історії реалізується як взаємодія людини і зовнішніх чинників. Тобто в історії взаємодіють людина, народ та зовнішні умови його існування. Поєднання різних чинників впливає на виникнення певного типу культури, суспільних відносин, способу мислення. У цілому можна погодитись з тим міркуванням, що “серед факторів, що визначали національно-культурну своєрідність народу М. Грушевський бачив і його геополітичну місію... і антропологічні риси... і етнопсихологію, і... культурні впливи... і якусь майже невблаганну неминучість історичної долі” [109, 104].

Учений констатує вплив території на історію народу, який часто є фатальним, оскільки територія визначає характер його діяльності через природні умови і клімат, втягує його в культурну і політичну боротьбу внаслідок свого геополітичного розміщення. Плюралістичний підхід М. Грушевського до чинників історії впливає також із раніше цитованої думки про те, що в історії діють три основні чинники: народ, історія і культура: “Там де дається нарід і його культура, шукаємо території; тут територія і культура, або територія, культура і фізичний тип – шукаємо народу – носителя тої культури і фізичних прикмет, насельника території” [82, 64]. У даному випадку М. Грушевський констатує стійкий зв’язок території і культури в житті народу. Таке його міркування є важливим у футурологічному сенсі, оскільки він бачить історію як поєднання трьох чинників: народу, території та культури. Отже, для збереження історичності українського народу потрібне забезпечення наявності таких чинників. Тут іде мова про територіальну цілісність України, збереження її культурної ідентичності та збільшення кількості населення, яке в останні десятиріччя мігрує¹⁴ з України. Взаємодія населення, території, культури у цілому визначає характер української історії, який, безперечно, може змінитися, якщо один із чинників буде втрачений, або занепадати.

¹⁴ Зазначимо, що мігрують та емігрують найбільш активні та кваліфіковані представники нації.

Соціальна еволюція здійснюється через вплив і взаємодію чинників, комбінація яких стає рушійною силою історичного поступу. М.Грушевський показує взаємодію чинників історії у таких роздумах: "...Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю" [82, 16]. Вчений пише про те, що "дві великі творчі сили в життю кожного народу – народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвитку його. Навіть в пізніших, тим більше в початкових стадіях народного життя оба ці елементи являють ся діяльними творчими силами – територія так само як народність" [82, 8]. Історик констатує тісний зв'язок в історичному процесі народу та території, тому у футурологічному сенсі українська нація повинна бути господарем на своїй території, яку вона завоювала в історичних подіях.

Єдність чинників історії свідчить про єдність всіх сторін життєдіяльності суспільства. Тому зміна будь-якого чинника викликає зміну всього соціального життя. Поєднання чинників творить неповторну історію та долю народу, формує спосіб мислення, психіку соціуму і кожної людини зокрема.

М.Грушевський вважає, що чинники історії впливають на психологічну сферу в суспільстві – "руховою силою, яка движе отсим процесом психологічного об'єднання, в напрямі до об'єднання організаційного, являють ся, розумієть ся, "інтереси буття": прогодовання, забезпечення життя і продовження роду, які... диктують людському агрегатові... тіснішу консолідацію" [8, 91]. Власне, консолідація, солідарність виникають також на основі природних потреб людини.

Вирішення проблеми співвідношення чинників історії у соціально-філософських поглядах М.Грушевського дає можливість визначити, які із них є найбільш дієвими. Зазначимо, що підхід вченого до чинників історії є системним, синтетичним. Для нього важливим було "пізнання загального соціального процесу в даних фізико-географічних умовах" з'ясувати, "як при даних прикметах ґрунту, клімату... комунікаційних... засобах розвивалось в різних районах заселення, які воно приймало форми і як змінювались колонізаційні течії, які приносили впливи і зв'язки культурні" [110, 54].

Методологічний підхід М.Грушевського до чинників історії в цілому є позитивістський, що впливає з таких його міркувань: "Вислі-

джувати причини якогось факту або укладати плани чи рахунки, допускаючи надприродні вмішання, магічні фактори, розумієть ся річ недопустима, і в сій сфері не може бути місця таким ілюзіям" [87, 34]. Проте, зазначимо, що він допускає вплив природних чинників, які створюють фатальні труднощі, на процес української історії. Особливо така тенденція спостерігається в першому томі "Історії України-Руси". Тобто, з одного боку, вчений веде мову про те, що немає надприродних і магічних впливів на історичний процес (трансцендентних чинників), а з іншого він надає трансцендентний характер природним чинникам.

Досліджуючи історію, М.Грушевський розглядає всі сфери життєдіяльності народу, який є основним її суб'єктом. У соціально-філософських поглядах вченого бачимо синтез всієї дійсності у всіх її проявах, синтез всіх чинників, він вміє "зберегти симетрію їх важливості" [69, 11]. З іншого боку, всі сфери діяльності людини пов'язані між собою – культура пов'язана з економікою, політикою, релігією, правом, мораллю і навпаки. Сама природа людини пов'язує сфери існування в єдине ціле, оскільки її біологічна природа змушує діяти, забезпечувати свої життєво-необхідні потреби. Тому будь-який соціальний, культурний факт вбирає в себе не тільки вплив зовнішніх обставин, але і зв'язок їх із психологією людини.

Вчений відстоює позицію єдності чинників історичного процесу у своїй філософії історії: "...Географічні, економічні й усякі інші впливи проявлятимуть себе в нашій життю і дальше, коли се жите... буде розвиватись свobodно по внутрішнім своїм імпульсам..." [9, 67]. З точки зору футурології поліфакторність історії у його концепції забезпечується тоді, коли історія розвивається спонтанно, за своїми внутрішніми імпульсами.

Історія – це взаємодія народу і території, людини і природи, в ширшому значенні – культури і природи. Вона поєднує в собі сукупність всіх чинників і умов існування людини, є єдністю буття людини і природи. Чинники історичного процесу впливають на формування соціальних фактів, соціальних інститутів, при цьому явища, які відбуваються в суспільстві, проходять під впливом "біологічних, економічних і психологічних факторів" [8, 171].

М.Грушевський у концепції історії веде мову про геополітичний чинник. На його думку, "колонізаційні хвилювання, флюктуації мали ве-

ликий вплив на українську етніку... Вони протягом століть, рядом таких пертурбацій неустанно вимішували українську людність, приводячи її до одностайніших форм... Те саме... діялося з антропологічними прикметами, з матеріальною культурою і з духовним надбанням народу” [82, 14]. Вчений, отже, зазначає взаємовплив чинників, що підкреслюється також такими його міркуваннями: “...Досліджуючи розвиток форм і відносин політичних, суспільних, економічних, я вказував не раз, як відбивалися вони спеціально на відносинах національних...” [94, 235].

Культура акумулює в собі “дуже різнородні осади економічних, релігійних, соціальних впливів” [8, 166], – роздумує вчений. Вона як соціальний факт, який впливає з економічних, політичних відносин, має зворотній вплив на ці ж відносини. Будь-які соціальні факти і соціальні інститути – культура, право, мораль – впливають на життя в цілому, дозволяючи чи забороняючи певні види діяльності та способи поведінки в суспільстві.

У загальному, духовним чинникам в історії М.Грушевський надає важливого значення. Він пише, що “...біологічні інстинкти... не раз відступають зовсім на другий план перед факторами іншого порядку – психологічного і соціального. Соціальний інтерес... береться регулювати біологічні потяги...” [8, 55]. На його думку, “...в міру розвитку культури, вплив людського оточення, культурно-суспільного бере перевагу над впливом фізичним, географічним, і сі фізичні впливи ідуть на другий план... перед факторами політичного, соціального, культурного життя” [61, арк.34].

Духовні чинники, у свою чергу, теж пов’язані з іншими чинниками історичного розвитку. Такий зв’язок існує, наприклад, з релігійним чинником: “Як головну зміну в релігійнім світогляді принесену християнством взагалі... я піднесу поняття моральної відповідальності... морального білянсу людського життя, посмертної кари або заслуги відповідно до моральної суми його... Ідея посмертного воздаяння взагалі здобула цілий переворот в психіці тодішніх людей...” [111, 31], – міркує М.Грушевський. Оцінюючи вплив християнства в історичному та футурологічному аспекті на розвиток історії, він надає йому важливого значення, адже християнство змінило психіку людини. Важливим вплив християнства був і для Київської Русі. Історик підкреслює, що, підтримуючи християнство, Володимир “...підтримував разом і зв’язані з ним сторони культурного життя...” [82, 528], а отже, певного типу

світогляду, який спрямований на гуманістичні, солідарні цінності. Він констатує велике значення релігійної думки для “...психологічної надбудови життя...” [8, 137]. На переконання М.Грушевського, всі релігійні напрямки – “для історика великі культурні й соціальні фактори” [9, 66], які потрібно вивчати та аналізувати, бо вони у футурологічному аспекті є впливовими на поведінку людини.

З точки зору М.Грушевського, “...церковні відносини на переломі XVI і XVII в.в... стають тим фокусом, в якому збираються політичні, національні... і суспільні змагання українсько-руської народності...” [44, 385]. Тобто вчений висловлює здогаду про можливу концентрацію у церкві та релігійних відносинах при певних умовах всіх інших сфер життєдіяльності суспільства.

Що ж до потенціалу православного християнства на подальший хід української історії у сучасних умовах, то зазначимо, що його вплив буде посилюватися в умовах суспільних криз та соціальних конфліктів. В умовах, коли правові та моральні норми сучасного цивілізованого світу, як свідчить практика, не можуть примирити різні культури та їх цінності, таку миротворчу місію повинно взяти на себе християнство, яке вище від будь-якої національної культури, бо несе у собі вагомий гуманістичний потенціал та почуття, які є більш дієвими, ніж буква закону. Українська Православна церква певним чином може консолідувати українську націю, але, перш за все, потрібно консолідувати самі християнські конфесії на Україні, які розрізнені та часто ведуть боротьбу за сфери впливу.

У футурологічному сенсі символом єдності Українських Православних церков, а отже й української нації, на наш погляд, могла би стати Свята Софія Київська, яка повинна перетворитися з музею на діючий православний храм. Поки цей храм, який символізує, з одного боку, славу України, а з іншого – її протиріччя, буде залишатися музеєм, доти цінності християнської церкви не будуть дієвими та животворними для національної єдності України. Діюча Свята Софія у футурологічному сенсі – символ духовної, культурної, моральної та національної єдності українського народу.

У цілому, на погляд М.Грушевського, під впливом духовних чинників “формується громадське життя людини: – сума нахилів і потягів... нахил до гуртового або самотнього життя, більша або менша сексуальна залежність, більший або менший егоїзм і здібність до кооперації” [8, 65]. У концепції історика економічні, соціальні, політичні чинники вплива-

ють один на одного: “Зміни соціального устрою, викликані продукційними відносинами, відбиваються... не лише в ідеології, моральних і правних нормах, інтелектуальних уявленнях і естетичних настроях, – але і в самій системі мислення, в його законах, в його логіці...” [106, 16a].

Життя, історія у соціально-філософських поглядах вченого, як бачимо з його міркувань, розвивається під впливом різноманітних чинників, тому її складно прогнозувати, бо в деякій мірі вона набуває спонтанного характеру.

У соціально-філософських поглядах М.Грушевський зазначає взаємовплив культур, який відбувається на рівні ідей, парадигм світосприйняття, відмічає вплив культурного життя на політичні процеси, що відбуваються в певному геополітичному просторі, а також на формування культурних течій і психології світосприйняття.

Так зміна парадигм світосприйняття на рівні ідей у філософії і культурі веде до зміни суспільно-політичних відносин у суспільстві. Різні форми культури – релігія, “звичай і мораль” – виступають як “регулятори громадського життя і могутніх соціальних зв’язків” [8, 134]. Традиція, яка має вираження в певних нормах і правилах громадського співжиття є “... одним з могутніх факторів психологічної солідарності” [8, 135]. Отже, релігія, традиція, моральні правила і норми, звичаї стають чинниками психологічної солідарності. Тобто говорячи про сукупний зв’язок чинників історії, їх взаємовплив, М.Грушевський стверджує, що наслідком взаємодії чинників виступає культура, яка є поєднанням моралі, права, релігії, традиції. У свою чергу, мораль, право, релігія, звичаї, традиції виступають чинниками солідарності у суспільстві. Тому історія у концепції вченого – це тотальність культури, яка формується під впливом багатьох чинників. На його думку, “географічні, в дальшій послідовності – колонізаційні і економічні умови української території... в значній мірі зумовили історичну еволюцію українського народу. З іншої сторони вони суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу” [108, 12-13]. Водночас “географічні прикмети¹⁵ краю і дані ними відносини сусідства фатально лягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурному і національному житті” [82, 16].

¹⁵ Надаючи вагу географічному чиннику в історичному процесі, Грушевський висловлює думки, аналогічні географічній школі в соціології (Бокль, Ратцель, Мечніков, Флоровський, Трубецький) – В.Б.

У соціально-філософських поглядах М.Грушевський надає вагу також стихійним чинникам історичного процесу, до яких зараховує вище названі географічні чинники, стихійні сили, колонізаційні, економічні: “Українська народність існувала і існує, вона не придумана, ні створена нами, ні нашими предками. Її зародження виходить за всякі історичні межі... Процес її формування був точно також справою не яких-небудь свідомих факторів, а сліпих, стихійних сил – впливу географічних, колонізаційних, економічних і політичних умов в їх різноманітних комбінаціях і перехрещеннях” [102, 173]. Такі міркування М.Грушевського є важливими у футурологічному аспекті, адже зародження українського народу виходить поза всякі історичні межі, а отже, його майбутнє також не підпорядковане тільки раціональним чинникам. Тому слід мати на увазі застереження вченого про стихійні сили, які можуть втрутитися у хід історії.

У концепції історії М.Грушевський часто вживає категорії “сили”, “енергії”. Він вважає, що в діяльності народу проявляється “стихійна динамічна енергія” [97, 118], “стихійна сила” [97, 118]. Спільнота керується “національним поривом” [96, 128]. Вона існує з “несвідомо, але глибоко закладеними в історії народу стихійними змаганнями, що можуть загинути тільки разом з загибеллю самого народу, не скоріше” [112, 92]. Народна енергія розвитку під впливом різноманітних чинників іде “в сторону меншого спротиву” [97, 78]. Той чи інший напрям у суспільному житті чи в геополітичних відносинах диктується “принципом найменшого спротиву або найменшої трати сил” [113, 63], – вважає М.Грушевський. Людина, на його погляд, діє і творить “... чи свідомо, з власної ініціативи, чи силою несвідомої атракції” [114, 551]. Колонізаційні переселення і міграції населення відбуваються під впливом “стихійного потягу до теплішого та багатшого підсоння...” [111, 5], “стихійного потягу до моря” [18, 53]. В народі існує “стихійна сила потягів до повноти національного життя, до місцевого і національного самовизначення...” [102, 66], в ній існують “стихійні чинники” [88, 101]. У футурологічному контексті вчений не відкидає впливу на історію народу стихійних чинників, на що слід звернути увагу у можливих прогнозуваннях соціальних взаємодій.

М.Грушевський надає вагомого значення стихійним чинникам історичного розвитку, що наближає його погляди до “філософії життя”, до надання ваги трансцендентним чинникам у історії. Так, на-

приклад, Зіммель пише: "... Безсвідомі явища так різноманітно переплітаються з свідомими і так проникають в саму їх основу..." [20, 13]. В історичному процесі, як переконаний історик, можуть діяти механічні причини, які, однак, є дієвими на перших етапах розвитку історії: "... Механічна причина – *homo vacui*, що майже так само значить в колонізації, як у фізиці, мала величезні впливи..." [82, 151]. Однак у подальших етапах розвитку народу такі механічні чинники поступаються місцем чинникам свідомим.

На особливу увагу заслуговують у концепції історика психічні чинники історії. Зазначимо, що в гуманітарних науках XIX і XX ст. пояснення соціальних явищ і процесів здійснюється через психологічну парадигму, тобто всі явища пояснюються через різноманітні психологічні феномени та чинники. Намагання впливати на психіку людини і проводити реформи на основі її знання було характерним для М.Грушевського і для кирило-методіївців, оскільки, на їх думку, в суспільно-політичних процесах "... треба засновуватись на ясній глибокій розумній психології (душі) народу" [115, 72]. Народна душа, у свою чергу, "... розкривається в історії народу. В минулім народу розкрита вповні ясно і зрозуміло народна психологія. Знання історії дає можливість зрозуміти психологію народу і разом з тим уявити більш або менше ясно майбутнє народу..." [115, 73]. Виходячи з цього, можемо констатувати вплив на М.Грушевського Просвітництва, відповідно до ідей якого, знання – критерій прогресу. Під таким кутом зору стають зрозумілими слова передмови М.Грушевського до першого тому "Історії України-Руси": "пізнайте істину і вона визволить Вас" [82]. Тобто пізнайте історію, а разом з нею і душу народу, його психологію, а вже потім можна планувати його теперішнє і майбутнє, оскільки "... для реформ потрібне... ясне глибоке розуміння психології українського народу, щоб намічені реформи вповні відповідали духу українського народу і не вносили б нічого чужого, зайвого, невідповідного..." [115, 72]. Таке знання душі народу важливе і в теперішніх суспільно-політичних відносинах, при проведенні виборів, політичних та економічних реформ.

У соціально-філософських поглядах М.Грушевського в загальному історія, соціально-політичні процеси – це вічне чергування потягів до самостійного або колективного співжиття. Він пише: "Все людське життя, як ми побачимо се не раз було вічною зміною, вічним чергу-

ванням потягів до колективізму і індивідуальної самозадоволеності..." [8, 86]. Звичайно, що це "чергування" і ця "конкуренція" не протікають поза свідомістю людини, отже, ареною цієї конкуренції, чергувань і боротьби є свідомість та почуття людини і спільноти. Отже, у футурологічному аспекті історія і політика – процеси, які мають своїм субстратом психіку суспільства, його свідомість, яку потрібно направляти на колективізм чи солідаризм.

У політичних, соціальних, економічних процесах головним їх суб'єктом є народ (спільнота). Бажання народу, його вартості й інтереси, а в цілому – його самосвідомість, визначають напрям і характер протікання соціально-політичних явищ. Отож, у загальному, такі явища є свідомими, незважаючи на перші етапи існування соціальної спільноти, де вони є механічними (або несвідомими). Тому людське життя і соціальні відносини не можуть бути зведені до "механічних взаємовідносин і залежностей, які помічаються в природі неорганічній і органічній" [8, 35].

Соціальні відносини, у цілому, являються "актом волі, при тій волі свідомої, яка ставить певну мету..." [8, 36]. Тому історія у цілому не є ареною абсолютно сліпої боротьби чинників. Народ як суб'єкт історії через свідому волю зрівноважує чинники, нівелюючи, таким чином, детермінацію і механічність їх взаємодії. Історичний процес – це не боротьба за виживання в дусі дарвінівського еволюціонізму, оскільки людина вносить у нього елементи моральної обов'язковості, в ньому діє свідомо воля, яка ставить мету. Вчений заперечує абсолютний "детермінізм" середовища, його чинників щодо людської свідомості і людської волі. Звідси впливає плюралістична методологічна засада соціально-філософських поглядів М.Грушевського – поліфакторність і системність, а також гуманістичне тлумачення історії у футурологічному сенсі, яка у більшій мірі залежить від людини та її свідомої волі. Він надає людині свободу волі, яка стає онтологічним підґрунтям історії народу, адже без свободи не існує повноцінного народу.

Моральні, смислові, вартісні орієнтири діяльності і поведінки людини задають ритм солідарності й індивідуалізму, а ширше – альтруїстичним і егоїстичним тенденціям та настроям в спільноті. З точки зору історика, щодо пізнання соціального процесу приходиться рахуватись, "... навіть з становища послідовного детермінізму з колективною психологією людської громади: тими елементами доцільно-

сти і моральної регуляції, котрі вона вносить...” [8, 39]. Крім того, з “розвитком духовного життя людини, уже на дуже примітивних стадіях життя, поруч їх¹⁶ дістає дуже важний і самостійний вплив фактор психологічний, все в ширших і різноманітніших своїх проявах. Як релігійна уява, звичай і мораль, мистецтво.” [8, 38].

Узагальнюючи, можна сказати, що у соціально-філософських поглядах М.Грушевський розгортає уявлення про повноту чинників історії, повноту життя, його сил, яке часто розвивається самостійно, через еволюційні процеси і закони. Проте одну із визначальних ролей у ході історії відіграють, на його думку, тенденції індивідуалізму і солідаризму, які є, безумовно, чинниками, що породжені людською свідомістю, яка все ж таки є вирішальним чинником історії у концепції М.Грушевського.

2.4. Індивідуалізм та солідарність як чинники історії

Ми вже зауважували, що М.Грушевський діяв у інтелектуальній атмосфері, що склалася на той час у європейській науці кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Серед провідних напрямків, що були впливовими, можна вважати течію солідаризму, яка виникла в соціології і була панівною у Франції, тому припускаємо, що цей напрям мав вплив на філософію історії вченого.

Безпосередній вплив на його філософсько-історичну теорію можна спостерігати зі сторони Е.Дюркгейма, М.Ковалевського, які висували власні роздуми щодо феномену солідарності в суспільстві. Так, зокрема М.Грушевський поділяє ідею Дюркгейма про те, що поділ праці приводить до зростання солідарних настроїв у суспільстві. Однак вчений доповнює цю ідею тезою, що поділ праці впливає також не тільки на інтеграцію, але і на диференціацію суспільства та зростання індивідуалізму. Для Дюркгейма, наприклад, громадське “почуття солідарності... являється найціннішим елементом громадськості і одночасно її гарантією” [116, 157]. М.Грушевський також вважає, що людина повинна мати почуття солідарності, яке єднає одночасно теперішнє і минуле в історії народу. Людина повинна відчувати “зв’язок і солідарність з поколіннями наших попередників у вічних змаганнях до того, чим сто-

16 Біологічного і економічного чинника – В.Б.

їть і живе людське життя всіх часів” [117, 139]. Він також поділяє ідею М.Ковалевського про те, що солідарність є метою соціальної еволюції. Останній “...сутність прогресу... зводив до солідарності... Говорячи про прогрес, має на увазі не сам факт солідарності... а її зростання, збільшення її питомої ваги, розширення її сфери, галузей застосування і прояву” [53, 25]. У такому ж аспекті щодо прогресу мислив і Конт.

Солідаризм та індивідуалізм, як основні тенденції в розвитку народу, мають у соціально-філософських поглядах М.Грушевського, з одного боку, прагматичне забарвлення, тобто, люди солідаризуються, або ж замикаються в собі, виходячи із егоїстичних інтересів. Причини солідарності криються не тільки в емоційних відносинах – у почуттях симпатії чи кровної єдності, – але цими причинами виступають також природні, економічні і соціальні чинники. Причини солідаризму чи індивідуалізму залежать від природи і від суспільства, від комбінації чинників, що діють в історичному процесі – природних, політичних, психологічних, економічних. Зміна чинників відповідно веде до зміни основних тенденцій у народі – індивідуалізму чи солідаризму. Чинники стають причиною солідарності чи індивідуалізму в залежності від їх позитивного чи негативного впливу.

Сукупність чинників історії є тими умовами, на основі яких розгортається соціальна взаємодія. Соціальне буття людини покладає існування певних соціальних інститутів, існування тих чи інших форм суспільно-політичних відносин. Самі ж тенденції індивідуалізму і солідаризму виникають із формуванням психічного чинника в історії. Психологічний чинник, у свою чергу, виникає під впливом біологічного і економічного, які формують його, однак, уже з’явившись в історичному процесі, психологічний стає самостійним.

Підходячи до розв’язання проблеми психологічного чинника в історії, вчений високо цінує відкриття Леві-Бруля про наявність у первісному суспільстві “пре-логічного мислення” і пише, що це відкриття “може стати цілою епохою в дослідженні історії ідеологічної надбудови в розвитку людства” [106, 15]. М.Грушевський зауважує: «Прелогізм»... являється... дуже влучною пробою загального освітлення примітивного мишлення... в найранніших нам досі приступних стадіях його – часах усупільнення, колективізації людського життя, перед його диференціацією і боротьбою індивідуалістичних і колективістичних тенденцій” [106, 16]. Солідарність – основна соці-

льна тенденція в примітивних суспільствах, адже “ця доба розвитку родових і племінних форм... характеризується потягом до солідарності, соціальності, колективізму...” [18, 33], – розмірковує вчений.

На початках людського буття існує неусвідомлена солідарність, яка ґрунтується на почутті єдності, симпатії, кровної спорідненості. Сучасна доба, на думку М.Грушевського, повинна ґрунтуватися на свідомості своєї солідарності з іншими, на подоланні індивідуалістичних тенденцій. Він вважає, що в “...примітивній стадії свого розвою людина цілком нездібна думати теоретично і не спроможна об’єктивно констатувати факти... Ся здібність приходить тільки в міру того, як людина визволяєть ся з залежності від колективу і перетворюється в індивідуальність... До цього веде *соціальна диференціація*... в наслідок того, як поступає *поділ праці*...” [45, 151]¹⁷. Тут М.Грушевський у дусі соціологізму висуває думку про залежність еволюції людського мислення від соціальних відносин, яка також має паралелі з марксистським баченням історії.

Свідомі тенденції індивідуалізму і солідарності виникають у процесі еволюції людського мислення, коли психологічна надбудова набирає більш стабільних форм, коли людина починає мислити логічно, отже, раціонально і прагматично. До усвідомлення себе як окремої істоти в примітивних стадіях розвитку людства панує колективізм, і не виникає проблема інтеграції чи диференціації в суспільстві.

Соціальна диференціація виростає з економічних відносин, з поділу праці, який інтелектуалізує людину і одночасно, посилює індивідуалістичні тенденції. Так людина починає думати і виділяти себе із колективу. У цілому, Грушевський відстоює позицію коливальної динаміки суспільства, де “нормою успішного соціального розвитку... являється паралельний розвиток диференціації і наростання елементів внутрішньої консолідації, або інтеграції...” [8, 111]. Тобто розвиток народу – це циклічний процес від інтеграції і диференціації до кристалізації і наростання знову явищ інтеграції та диференціації¹⁸. Для історика “все людське житя... було вічною зміною, вічним чергуванням потягів до колективізму і індивідуальної самозадоволенос-

17 У даному випадку Грушевський вбачає в поділі праці умову людської диференціації, а не інтеграції як Дюркгейм.

18 Це певна аналогія гегелівської тріади – теза, антитеза і синтеза.

ти...” [8, 85-86]. У загальному, на думку вченого, індивідуалістичним тенденціям протистоять могутні потяги до кооперації, солідарності, дисципліни [8, 68].

У такому контексті можна погодитись із міркуваннями дослідників, що у концепції історії М.Грушевського історичний процес в “... характеризується певним ритмом, тенденціями, формами... Характерними тенденціями соціального розвитку є диференціація й інтеграція. Чергування цих тенденцій відбувається під впливом цілої комбінації факторів... М.Грушевський відстоював розуміння коливальної динаміки суспільної еволюції, яке є близьке сучасним пост класичним теоріям” [53, 28].

Історія, виходячи із тенденцій інтеграції і диференціації, є циклічною і динамічною – “в сих флуктуаціях або чергуваннях то одної то другої тенденції... виявляється багато однастайності і ритмічності... і відповідно до переваги тієї чи цієї тенденції об’єднання чи відокремлення... одні бачать процес диференційний... під впливом усіх вище зазначених біологічних, економічних і психологічних факторів. Інші... процес консолідаційний...” [8, 170-171]. М.Грушевський переконаний у вирішальній ролі “...в вічних змінах людського життя цієї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних то других... Се чергування мені уявляється як основа того ритму соціальної еволюції”¹⁹...” [8, 4]. Така ідея вченого є актуальною у футурологічному сенсі, оскільки чергування вказаних тенденцій панує в історичному поступі як світовому, так і українському. У свою чергу, тенденції є основою самоорганізації історії, основою її синергетичних явищ.

Як зазначалося вище, тенденції солідаризму чи індивідуалізму, їх причини, виникають у залежності від сукупності і поєднання чинників природи і суспільства, що діють в історії, – природних, біологічних, психологічних, економічних, які змушують людину діяти певним чином і усувати їх негативний вплив. Тобто процеси інтеграції і диференціації не є першопричиною історичного розвитку, причиною розвитку різних форм організації суспільного ладу, вони не існують

19 У даному випадку Грушевський відходить від розуміння суспільства як органічного солідарного цілого, що складається із взаємозалежних частин, яке було характерне для Конта і Дюркгейма.

незалежно від інших чинників, хоча вони і є визначальними в ньому. Ці тенденції у філософії історії вченого не виникають спонтанно, вони є наслідком комбінації чинників. Тенденції чергуються між собою, але їх тривалість і періодичність залежить від умов, які створюють чинники історичного процесу. Зміна чинників викликає зміну тенденцій, які, звичайно, не є чимось зовнішнім, стороннім, трансцендентним у ході історії. Такі тенденції є виявом сукупності чинників, які заставляють людей об'єднуватись, мислити певним способом. Однак детермінація чинників у соціально-філософських поглядах історика не є фатальною, адже людина наділена свободою дій і може свідомо впливати на події.

Отже, рушійні сили історичного процесу зосереджені в ньому самому, він має внутрішні причини свого розвитку, а головним його суб'єктом є спільнота, народ, на основі яких може реалізуватись інтеграція чи диференціація. Тому виникає зворотна можливість впливати на хід історії, тобто підтримувати ті чи інші чинники історії через інтелектуальні технології і соціальну інженерію. Найбільш доступним чинником історичного розвитку для впливу на нього зі сторони людини є, звичайно, психологічний чинник, адже природні чинники здебільшого поза сферою впливу людини, а соціально-політичні чинники формуються в залежності від психологічного чинника. Звідси можемо впливати на хід історичного процесу, певним чином коригуючи свідомість людини або суспільства через ідеологію. Тобто в концепції М. Грушевського можна виявити потенціал для футурологічних концепцій та можливостей соціальної інженерії через психологічний чинник, через виховання впливати на посилення потреби солідарності та колективізму.

Тенденції інтеграції і диференціації у соціально-філософських поглядах М. Грушевського мають еволюційний характер в історичній перспективі. Вони пов'язані з різноманітними чинниками, що панують у тих чи інших історичних періодах із соціальним інстинктом самої людини, а також пов'язані зі здібністю людини пристосовуватися до цих умов і чинників. Учений відмічає ряд чинників, які є головними елементами "зв'язку, солідарності й організації" людської спільноти: "...мова, релігійні вірування, культ і тісно зв'язані з ними соціальні форми мистецтва; громадська опінія, звичай і мораль... організація громадського господарства й оборони; розвиток громадських автори-

тетів..." [8, 107]. Такі чинники соціального життя виступають каталізаторами суспільних процесів, джерелами статичності та динаміки.

Перший ступінь солідарності під впливом зовнішніх умов – механічне об'єднання людей: "...З початку об'єднання... має чисто механічний характер" [8, 87]. Однак, з огляду на соціальний інстинкт, у "...чисто механічному громадженню людські групи звичайно не можуть залишатися довго... Між ними починається витворятись і певна солідарність і певна організація..." [8, 87], – висловлює погляд М. Грушевський. Тому "зовнішні обставини дають неустанні притоки до кооперації... більш постійної..." [8, 89]. Людські групи "...завдяки цій своїй здібності приноровлення... дуже швидко і сильно пристосовуються до обставин, які збивають їх до купи і ведуть до тіснішого зв'язку й організації, й інстинкт відокремленості уступає місце інстинктам колективістичним..." [8, 86].

На тенденції інтеграції і диференціації впливають, крім психологічного, й інші чинники, серед яких важливе місце займають природні та економічні. Цей висновок випливає з таких міркувань історика: "З становища інтересів економічних, військово-політичних і родинних настає певний момент, коли... підіймається консолідаційний настрій, хвиля родово-племінного альтруїзму... Індивідуалізм бере гору над альтруїзмом..." [8, 91]. На його думку, альтруїстичні і солідарні почуття є також вродженими, і "вродженість таких інстинктів в людині взагалі це велике питання, тому мусимо рахуватися з тими обставинами, які ведуть настрої людини в сей бік..." [8, 93]. Ці тенденції "самі мусять уважатися творчою силою..." [8, 93]. Власне, вчений розглядає солідарність та індивідуалізм творчими силами історії.

Чинники історії мають бінарний вплив на людську спільноту, можуть впливати позитивно чи негативно на її існування і життєдіяльність, тому їх необхідно випереджувати, не чекати, поки на спільноті відобразяться їх негативні впливи. Несприятливі економічні чи географічні умови діяльності заставляють людей об'єднуватись. Чинники впливу на спільноту, на людство на протязі його існування залишаються стабільними. З точки зору М. Грушевського, причини диференціації слов'янства на різні народи "мусіли впливати ті самі, що й на розрізнення серед індо-європейської родини: розширення території, збільшення віддалення між ріжними частинами, мішання з чужеродцями, неоднакові поступи матеріальної і духовної культури..." [82, 69].

З вище сказаного, можна зробити висновок, що у соціально-філософських роздумах М.Грушевського почуття солідарності й індивідуалізму – основа, на якій ґрунтується розвиток соціальних форм, тобто солідарність так чи інакше є причиною існування племінної організації, а індивідуалізм, який виникає в процесі диференціації суспільства, є причиною виникнення класової держави.

Вартості теж є чинниками, що впливають на процеси інтеграції і диференціації в суспільстві. Чергування тенденцій інтеграції і диференціації відбувається на основі вартостей, якими у соціально-філософських поглядах історика виступають – “земля і воля”, які уособлюють у собі всю сукупність вартостей: земля – матеріальні, а воля – духовні. Вартості є основою будь-якої традиції. Традиція, у свою чергу, є підставою людської солідарності. Звідси випливає також те, що вартості, які зберігає традиція, – теж чинники солідарності.

На думку М.Грушевського, індивідуалізм і солідаризм – це провідні тенденції в розвитку людства, які розгортаються в спільноті, у відносинах між людьми. Подібного погляду на історичний процес дотримувався і Т.Г.Масарик, тому що “рушією силою культурно-духовного розвитку вчений вважав суперечність між індивідуалізмом і колективізмом, між особою і народом” [1, 149] – читаємо у Л.Зашкільняка. Тенденції інтеграції і диференціації, відповідно – солідаризм і індивідуалізм, – несуть у собі своєрідне психологічне навантаження, існують у емоційному вимірі, вбирають у себе всю повноту суспільних відносин, в яких завжди пересікаються особисті і суспільні інтереси.

Вчений пише, що “доба, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції проти індивідуалізму і класовості новішого “цивілізованого ладу” та повороту до колективізму і солідарності. Стоїмо, очевидно, перед одним з тих великих переломів в провідних мотивах людства, котрі воно не раз переживало” [8, 4]. Вважаючи чинники інтеграції і диференціації основними в суспільстві, М.Грушевський створює ґрунт для футурологічної концепції. У такому аспекті можна погодитись з думкою Л.Винара, що історик у 1920-х роках наголошував на потребі “...федерації незалежних європейських держав... Здається з перспективи часу, що Грушевський своїми федералістськими державними концепціями випередив свою добу бодай на 70 р., саме в 1990-х роках обговорюється і реалізується концепція федерації незалеж-

них європейських держав...” [41, 55]. Отже, у історичній перспективі футурологічні роздуми вченого випередили реальні політичні та економічні процеси міжнародного, зокрема європейського співжиття.

З точки зору поглядів М.Грушевського, можна констатувати той факт, що тенденції солідарності та індивідуалізму, відповідно інтеграції та диференціації будуть надалі притаманні політичним та економічним процесам у світі. Тож можна з цієї точки зору передбачати можливий розпад Європейського Союзу або ж НАТО, а також виникнення нових геополітичних чи міжконтинентальних утворень, особливо у теперішніх умовах геополітичної кризи (у центрі якої перебуває Ірак), яка свідчить про наростання нових тенденцій диференціації та інтеграції у сучасному світі. Така диференціація особливо простежується у національному вимірі, адже у ХХ столітті світові імперії зазнали краху, а на їх основі утворились незалежні національні держави. Саме потреба у національній ідентифікації може стати причиною нових хвиль диференціації існуючих державних утворень та виникнення на їх основі нових національних держав.

Зазначимо, що щодо оцінки зовнішніх і внутрішніх політичних відносин вчений виходить із позицій солідарності і колективізму, а звідси – федералізму. У такому контексті можна говорити про актуальність його думок, адже, дійсно, в теперішніх суспільно-політичних відносинах людства відбуваються процеси інтеграції, які ведуть до виникнення різноманітних міждержавних утворень у військово-політичній, економічній, культурній та інших сферах, і до такої інтеграції прагне й Україна, яка намагається ввійти в європейські і світові організації.

Солідаризм, інтеграція, потреба в них – основне завдання теперішньої епохи, в якій занедбуються загальнолюдські вартості, як вважає М.Грушевський. Він наголошує, що солідарні тенденції необхідно будувати не на примусі і на основі декретів, а, як і в Канта, – на основі доброї волі людини, яка спрямована до загальнолюдських вартостей. Також він підкреслює, що відсутність солідарності в спільноті в крайніх своїх виявах приводить до виникнення деномії, “що грубою силою і терором надробляє недостачу моральних зв’язків і солідарності...” [8, 189]. Солідаризм М.Грушевського, основою якого є подолання егоїзму людини, є шляхом до альтруїзму. Зазначимо, що вчений розвиває думки, які аналогічні ідеям Дюркгейма, Спенсера, Гердера. Останній з них вважає, що “людство є солідарна єдність

індивідів, і що тільки людство і перетворює кожного з нас в людину.” [26, 230]. Для Дюркгейма “почуття солідарності... являється найціннішим елементом громадськості і разом її гарантією” [116, 157]. У такому контексті історик пише, що робота громадськості, соціальних інститутів “власне повинна іти в напрямку поборювання... міцного, глибоко закоріненого філістерства” [88, 67] з його “егоїстичними інтересами” [88, 67].

Традиція, як розмірковує М.Грушевський, “...являється підставою тої людської солідарності, на якій живе й розвивається саме громадське життя” [9, 56]. Для того, щоб у суспільстві розвивалися процеси інтеграції і диференціації, необхідно підтримувати кращі риси в традиції. Вчений пише: “Традиція являється... моральним стимулом, засобом соціального виховання” [9, 56]. Оцінюючи позитивно традицію, історик відповідним чином оцінює й історію, яка вивчає традицію. На його думку, “історія... являється кінець кінцем цементом, на якому тримається всяке людське співжиття, всякий громадський зв'язок” [9, 56]. Тобто, написавши “Історію України-Руси”, він тим самим, намагається дати підстави солідарності для українського народу. Також М.Грушевський у такому контексті пише, що “те найдорожче, що дає нам пізнання своєї минувшини – зв'язок і солідарність з поколіннями наших попередників у вічних змаганнях до того, чим стоїть і живе людське життя всіх часів” [117, 139]. Зазначимо, що Ш.Сеньобос говорив, що “історія це нічого іншого, як тільки студювання солідарності” [16, 2].

М.Грушевський у соціально-філософських міркуваннях підтримує ідею вдосконалення форм людського співжиття, що нагадує ідеї Г.Спенсера, відповідно до якого “...людська природа буде постійно вдосконалюватись, в сенсі пристосування до суспільності, (social state)...” і соціальна еволюція буде виробляти “вищі суспільні форми” [118, 706-707]. Історик також наголошує на потребі солідарності, яка приведе до позитивних результатів у всіх сферах людського життя: “розвиток культурного життя в громаді... вимагатимуть якомога ширшої кооперації...” [119, 14]. Тенденції солідарності, з точки зору М.Грушевського, є умовами національного життя, що впливає з його наступних думок – “...Для сучасного національного життя матимуть величезну вагу... почуття солідарності і зв'язки з минулими поколіннями, яке й служить властивою підставою національного по-

чуття...” [117, 137]. У футурологічному сенсі національна єдність повинна ґрунтуватися на почутті солідарного зв'язку з минулими поколіннями українців, а отже, ми, таким чином, відповідальні перед ними, перед їхньою пам'яттю і повинні поважати їх як своє джерело.

Солідарність, на погляд вченого, є умовою успішного розвитку і прогресу як окремого народу, так і людства в цілому. Так все, що було досягнуто кращого в історичному процесі, завдячує якраз солідарності й інтеграції людства, які ґрунтуються на універсальних вартостях.

У суспільстві, в соціально-політичному житті постійно відбуваються процеси інтеграції і диференціації. Природно, що індивідуалістичні тенденції є більш визначальними, адже природі людини властиво більше дбати про саму себе, ніж про іншого. Вона є егоїстом, тому що ставить себе в центр всіх суспільно-політичних відносин, вимірюючи все згідно свого я. Часто солідарність проявляється тільки в екстремальних умовах, коли людина, знову ж таки виходячи із прагматизму, відчуває потребу в об'єднанні з іншими. Проте в соціально-філософських поглядах М.Грушевський прагне будувати солідарність на основі загальнолюдських вартостей, не заперечуючи національних, де має бути подоланий егоїзм людини.

Актуальність соціально-філософських думок вченого щодо інтеграції і диференціації як провідних тенденцій в історичному і соціальному процесах впливає із того, що і на теперішньому етапі розвитку науки “...провідні сучасні соціологи (напр. П.Келлерман, М.Кеннеді, Д.Барто та ін.) висувають тезу про взаємозв'язок і чергування інтеграційних та дезінтеграційних процесів у загальному руслі соціальних трансформацій. Сучасний світ – це площина змагань двох... тенденцій: інтеграційної і плюралістичної, доцентрової та відцентрової...” [71, 327].

М.Грушевський, розглядаючи проблеми інтеграції і диференціації, солідарності та індивідуалізму, їх ролі у виникненні соціальних інститутів, розвиває, таким чином, у концепції історії проблеми соціальної онтології. Вчений вказує на вирішальну роль солідарності в процесах соціально-політичної взаємодії. Саме на основі солідарності він вивчає історію, прагне будувати соціальну взаємодію. У футурологічному сенсі тенденції індивідуалізму і солідаризму в концепції історії М.Грушевського мають вирішальне значення в процесах фор-

мування суспільства, тож він наголошує на потребі національної солідарності, на потребі єдності. Тільки таким чином можна досягти успіхів і прогресу, долаючи будь-які форми егоцентризму.

Ідея солідарності нації особливо актуальна у наш час в умовах політичної, релігійної, економічної, регіональної диференціації українського суспільства. Диференціація у межах окремого політичного організму (маємо на увазі Україну) негативно впливає на всі сфери життєдіяльності, тому шлях подолання всіх негараздів пролягає через почуття солідарності. Солідарність, у свою чергу, перебуває у ряді гуманістичних вартостей, тому подолання криз, які існують в українському суспільстві можливе через зміну людських почуттів на солідарні та гуманістичні. Активну роль у цьому процесі може відігравати Українська Православна церква, яка несе ці вартості крізь тисячоліття. Така пріоритетна роль церкви у майбутньому щодо консолідації української нації впливає із того, що правові норми (зокрема ліберальної демократії), як показує світова практика, є малоефективними в умовах сучасних суспільств з великою кількістю населення.

Більшість українського населення залишається пасивною щодо політичних рішень, тому не може іти мова про можливість справжньої демократії у її первісному значенні. Вона є витвором грецького полісу з обмеженою кількістю жителів, де голос кожного громадянина був важливий. Суспільства з великою кількістю жителів є у своїй суті недемократичними, бо завжди існує меншість (більшість), яку не влаштовують рішення більшості (меншості). Тому меншість підкоряється більшості, а більшість управляє меншістю через страх. У таких умовах важливу консолідуючу роль для суспільства в умовах демографічного вибуху, чи, навпаки, кризи, економічних негараздів, політичних та національних конфліктів, може відігравати Українська Православна церква, яка апелює скоріше не до почуття обов'язку (на чому наголошує право), а до почуттів гуманізму, солідарності, милосердя і прощення, які є власне сутністю людини. Зрештою, краще керуватися у своїх вчинках страхом (який є благоговінням) перед Богом, а отже, позитивним психічним явищем, ніж страхом (який є приниженням, а отже, негативним психічним явищем) перед демократичною більшістю, влада якої підкріплена силовими інститутами. У цьому випадку християнська церква може стати потужним чинником інтеграції українського суспільства.

М. Грушевський вважає, що у соціальних явищах вирішальну роль відіграють психологічні тенденції солідаризму й індивідуалізму, інтеграції і диференціації, які створюють коливальну динаміку суспільного розвитку. У свою чергу, ці основні тенденції виникають на основі природних і соціальних чинників. Поступ, як вважає вчений, можливий тільки при наявності солідаристських тенденцій в історії, які є основою гуманізації відносин. Соціальний поступ в цілому неможливий у тій ситуації, коли переважають тенденції диференціації і індивідуалізму, що породжує егоїзм всіх рівнів: від особистого до державного і державного, а отже, конфліктні ситуації.

В умовах нестабільності, економічної та політичної кризи українське суспільство повинно здійснити переоцінку вартостей і на їх основі ідентифікувати себе. У свою чергу, християнська церква вимагає від людини почуттів солідарності, обмеження егоїстичних тенденцій, подолання особистого егоїзму через прощення та покаяння. Звідси церква може стати дієвим психологічним підґрунтям для самореалізації української нації, яка вимагає самопожертви, обмеження власних інтересів на користь загальних.

РОЗДІЛ 3

Проблема суб'єкта історії у поглядах М.Грушевського

Вирішення проблеми суб'єкта історії залежить від філософсько-методологічних настанов дослідника. Суб'єкт історії у тій чи іншій концепції розглядається у контексті рушійних сил, чинників. Якщо в історії, на думку дослідника, панують анонімні сили, доля чи фатум, то суб'єкт історичного процесу буде залежати від них, звідси також вирішується питання про свободу індивіда і сенс історії.

Визначивши суб'єкт історичного процесу, ми визначаємо його параметри і характеристики, надаємо йому самостійного значення або говоримо про те, що суб'єкт історії керований вищими силами, яким він підпорядковується. Вирішити проблему суб'єкта історичного процесу – це одночасно вирішити проблему свободи волі та свободи діяльності людини. Якщо суб'єктом історії є людина, народ чи інша спільнота, то вони самі здатні вирішувати питання своєї долі і свого життя. Із характеру інтерпретації суб'єкта історичного процесу проектується відповідний спосіб протікання історії та її зміст у футурологічному контексті.

Вчений, на нашу думку, проблему суб'єкта історії розглядає кризь призму соціальної онтології. Він аналізує суб'єкт історії, її сенс, характеристики суб'єкта, роль соціальних інститутів, особливості їх виникнення і функціонування.

3.1. Співвідношення людини та народу в історичному процесі

М.Грушевський розглядає суб'єкт історії у руслі народницької парадигми, яка визначає таким народ. У даному контексті вчений у баченні історії розвиває ідеї, аналогічні до ідей Й.Гердера, Е.Бернгейма. Останній з них міркує: “Поки існують на світі людські суспільства... до тих пір будуть існувати історія і історична наука” [10, 50]. Й.Гердер висуває аналогічну думку, стверджуючи, що “живі людські енергії є рухомі сили людської історії...” [26, 344].

Погляди історика співвідносяться з методологічними позиціями історичної школи Аналів, один з представників якої (Л.Февр) висловлює наступну думку: “...Існує тільки одна історія – історія Людини...” [120, 19]. Для Ф.Броделя, як вважає Л.Зашкільняка, “людина є

центром і змістом всього історичного і соціального розвитку” [1, 197]. Такий же методологічний підхід до пізнання історичного процесу застосовує М.Грушевський. Він вивчає спільноту, народ, настрої і погляди людей, пізнає, як факти історичного життя відображаються в свідомості людини і народу. Тут бачимо антропологічні виміри його концепції історії, тому що вчений розглядає народ, його світогляд, культуру, ментальність, а не зовнішні показники і виміри його життя.

О.Бочковський відмічає, що в історика “центральный объект... научных исследований: *український народ* у процесі його виникнення, творення і розвитку...” [5, 314]. О.Пріцак пише, що “головним предметом “Історії України-Руси” є “народ”, маса народна...” [3, 29]. Можна зустріти і такі міркування: “У центрі історичного процесу М.Грушевський ставить український народ...” [41, 36], – констатує Л.Винар. О.Оглоблин висловлює подібну думку: “Для Грушевського-вченого гегемоном українського історичного процесу був сам народ...” [72, 10]. А.Процик звертає увагу на те, що він “в центрі свого дослідження... ставить український народ в процесі його суспільно-економічного і культурного розвитку...” [121, 183]. Натрапляємо також на думку Ф.Сисина, що “предметом історії Грушевського був український народ та його еволюція...” [84, 11]. Для нього “саме народ-нація складає зміст історичного процесу...” [1, 151], – читаємо в Л.Зашкільняка. Підтвердженням здогаду останнього дослідника можуть бути міркування історика, де він ототожнює народ і націю, оскільки, на його думку, народ, який займає територію “з яскраво вираженими етнографічними межами, – по своїх психофізичних властивостях, по особливостях свого приватного і суспільного побуту... по складу економічних відносин, по культурних і суспільних традиціях, являє собою вповні визначену етнографічну і національну особистість...” [102, 88].

М.Грушевський визначає народ як альфу і омегу історичного дослідження. З його точки зору, народ є самодостатнім феноменом, який самостійно діє в історії. Він виявляє ті чи інші бажання, прагнення, має свої інтереси, а отже, проводить діяльність, керує власною волею. У цілому, філософсько-історичні погляди вченого не носять абсолютно провіденціалістського, фатального характеру, тому що народ є основним суб'єктом історії, може діяти самостійно, домагаючись у складній комбінації чинників (економічних, геополітичних, культурних) свободи і самовизначення.

М.Грушевський у соціально-філософських поглядах чітко не формує визначення народу. Він пише, що є сукупність рис, які "...мислимо тепер як український народ: його територію і життя в сучаснім і минулім і ті етнографічно-політичні групи, організації, форми, з яких організувалось це сучасне українське життя" [82, 2]. Висловлює також таке твердження: "Народність є сума атрибутів котрі ми окреслюємо ідеєю <...>¹ загального, характеризуючи який-небудь народ, сумою ознак, котрі відрізняють народ від усякого іншого народу" [122, арк.59].

Міркування історика, процитовані вище, близькі до роздумів М.Костомарова, який пише, що "географічне положення було першою причиною тому, що витворилася між людьми різниця народностей взагалі" [123, 11]. І далі: "...Не самі лишень переселення та географічні обставини взагалі перемінляли народи й формували народності. На цю справу впливали разом з тим ще й історичні обставини" [123, 12]. М.Грушевський міркує таким чином: "Народ є продукт натуральний і [історичний]², він складається довгими впливами обставин природнього життя, що вплива[ють] на фізичне життя людини, (на тіло, а через се – і на характер і душу, історичних обставин, що давали той чи інший напрям діяльності народу, [регулювали] ті чи сі ознаки... Народ[...]³ живий організм, він легко піддається під вплив на початку, за часи свого дитячого і молодого віку, й чим далі, то стає більш [упертим] і міцним [...]" [122, арк.61].

Як у М.Грушевського, так і в М.Костомарова, народ існує в двох вимірах – у фізичному і духовному. Останній з них констатує: "Духовний склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духовне життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все це й – заховані внутрішні причини народної відрубності" [123, 15]. У такому ж контексті історик висловлює погляд про те, що "...відмінності народу є дуже різні, одні належать до фізичного (по складу, як череп, зріст, склад тіла, другі – то по характеру, поведінці, побуту, треті – то по духу ідей, світогляду. Усі сі ознаки в характері всього народу, але найважливіші їх суть два останні розряди. й (через те вони⁴ народ тісно зв'язали поміж себе; ці два розряди [втілюються] в ідеї своєнародности); перший розряд самий уживчий, [який] знищу-

1 У цитованих архівних матеріалах таким чином відображені непрочитані місця.

2 Таким чином відображені відтворені нами місця.

3 Таким чином позначаються пропуски у цитованих думках.

4 Те, що підкреслено у тексті монографії, закреслено в рукописі М.Грушевським – В.Б.

ється тільки довгими процесами мішання або довгими впливами нових [народів]; середні два розряди – тісно зв'язані поміж себе – можуть знищуватися, ослабнути від впливу іншого народу. Вони однак, найцінніше, [і] більшу [...] мають вагу в людському розвитку... Ці два останні розряди ознак і відмін народу в сумі суть те, що зветься своєнародністю, (власне національністю – В.Б.) того чи іншого народу. Фізичні ознаки спричинитися можуть теж в якійсь мірі [...] оскільки мають впливи на характер і духовний склад народу" [122, арк.60].

Із таких роздумів випливає, що окремий народ складає певну цілісність, яка відрізняє його від інших народів. Така цілісність реалізується у сфері духу: "...Український народ, особний народ, з своєю особною мовою, історією, письменством і культурою" [93, 112], – висловлює думку М.Грушевський. Отож, у футурологічному аспекті для підтримання цілісності українського народу слід підтримувати його культуру.

Народ перебуває в центрі історичного розвитку. Де немає народу – немає й історії, оскільки народ творить різні сфери життя, які і є основою історичного дослідження – "в суспільному і культурно-економічному процесі ми маємо ту основу народнього життя, яка проводить нас через всі стадії існування українського народу і зв'язує в одне органічне ціле його історію" [108, 18].

Характеризуючи народницькі погляди, сам історик пише, що в роздумах народників "...народна українська маса, як продукт певних географічних, економічних і культурних умов, ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці... Від сього часу не пануючі династії, не імениті роди, а *народ-маса* стає героєм української історії..." [52, 2]. Однак він не говорить про те, що історія – це історія тільки одного народу. Це впливає з його наступних міркувань: "...розуміння історії все більше переходить на становище "історії людства..." [9, 57], а не тільки "вибраних народів" [9, 57], тому "...історична наука все більш рішучо переходить на точку погляду історію людства. Вона цінить її цілу, в усіх часах і у всіх народах" [9, 58].

Як суспільна група, народ твориться під впливом різних чинників історичного процесу, є вищим ступенем у суспільній еволюції. Серед чинників, що формують народ, М.Грушевський визнає впливи "природньо-географічного середовища, психологічного складу, культурних контактів з іншими народами" [1, 151]. Тобто, за його словами, на формування народу впливають "географічні й культурні обставини..."

[18, 54]. Вчений надає великої ваги території як чиннику ходу історії, а з нею і тим географічним чинникам, які вона несе із собою. У даному випадку його можна класифікувати як одного з представників географічної школи, де територія і її обставини впливають на формування народу, його способів життєдіяльності і творення соціальних інститутів, на способи сприйняття світу. Тут буття в цілому детермінує діяльність людини, її культуру і навіть її долю чи долю цілого народу.

Народ, нація як суб'єкт історичного процесу живе на певній території, яку "доля судила їй як її історичний верстат... Ці два елементи зв'язуються нерозривно, і починається процес національного формування – перетворення людності в національну спільноту на її національній території – під впливами обставин даних цією територією. Але своє завершення цей процес міг дістати тільки з повним опануванням цієї території. Це й стає історичним завданням українського народу від цього моменту. Завдання незвичайно тяжке... перед усім – через недостачу скільки-небудь твердих природних границь...", і в цьому глибокий "...історичний символ... трагедії українського народу на його новій території..." [18, 54]. У роздумах М.Грушевського відчувається трагедійний настрій, який впливає із оцінки складних геополітичних умов української території. У футурологічному сенсі геополітична ситуація навколо України залишається напруженою. Тому ми повинні взяти до уваги застереження М.Грушевського щодо складних геополітичних умов України, яка немає природних кордонів, для того, щоб трагедія українського народу не повторилася знову через втрату її територій, а отже, й політичної незалежності. Життя народу, який немає власної території або коли на його територію постійно зазіхають сусіди, дійсно, є трагедією на арені історії. Втрата стратегічних геополітичних позицій, наявність на території іноземних військових баз – це чинники, які можуть посилити імовірність "трагедійного" сценарію історії.

Розв'язуючи проблему формування народу під впливами різноманітних чинників, М.Грушевський торкається соціально-онтологічної проблематики. На його думку, сукупність чинників історії впливає на діяльність народу і його історичну долю. Так, наприклад, "географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу..." [82, 16]. «Неприхильні» геополітичні обставини змушують український народ боро-

тись на протязі довгих віків за збереження і володіння своєю територією, вони ж "...позбавили його... значіння в сучаснім культурнім і політичнім житті... Сі неприхильні історичні обставини притьмарили світлі і славні моменти його життя... кинули його на роздоріжжі політичного життя..." [82, 3].

Надаючи значення природнім чинникам в історії, вчений висловлює погляд, що "народність являється не простим механічним конгломератом, а певним організмом, зв'язаним суспільними потребами, змаганнями й цілями незалежно від державних границь..." [86, 68]. Отож, основою виникнення та існування нації, народу є не межі і кордони, не географічні обставини, а скоріше вартості, які зв'язують, солідаризують націю в єдине ціле, тобто природні впливи території нівелюються в процесі дальшого розвитку історії. Такі роздуми М.Грушевського є актуальними у футурологічному сенсі, оскільки націю єднає не тільки територія, яку вона займає, а спільні інтереси, вартості, прагнення, які солідаризують її в історії і стають підставою її історичного існування.

Виходячи із сукупності міркувань історика щодо національної ідентичності, можна зауважити, що остання реалізується через культуру, в якій зосереджені національні вартості, через традицію, яка несе в собі солідарність і потребу єдності різних соціальних груп.

Виходячи із попередніх міркувань М.Грушевського, серед критеріїв самоідентифікації народу-нації можна вважати, перш за все, територію, яку вона заселяє. Іншим критерієм є мова, якій він відводить роль "...першої ознаки народної окремішності і показника культурної цінності народу" [102, 174]. Мова – "це перший і найважливіший показник національної ("особности") особи, окремішності..." [103, 10]. Можна погодитись з тим, що в розумінні вченого мова – "це один із атрибутів національного самовиявлення..." [124, 223]. Проте історик вважає, що мовою не обмежуються критерії самоідентифікації народу – "...Мовою, хоча вона слугує найбільш яскравим і суттєвим показником національної особи, справа не обмежується. Український етнічний тип відрізняється... також і в інших відношеннях: особливостями антропологічними... і рисами психофізичними, які проявляються в народному характері, психології, складі сімейних і суспільних відносин" [108, 14]. Тобто узагальненими критеріями самоідентифікації народу є культура, світогляд, психологічні риси народу.

У результаті впливу природних умов території, на якій проживав український народ, утворилось "... народне самовідчуття, яке відрізняє тепер навіть зовсім інстинктивно українця, білоруса і великоруса..." [108, 14]. М.Грушевський зазначає, що український народ відрізняється від своїх сусідів "прикметами антропологічними – в будові тіла, і психофізичними – в складі індивідуальної вдачі... культурі матеріальній і духовній. Сі психофізичні й культурні прикмети... зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людности... і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвитку" [82, 6].

У соціально-філософських міркуваннях вчений намагається прослідкувати процес становлення народу. Він зосереджує увагу на психофізичних і духовних його особливостях. Я.Ісаєвич звертає увагу на те, що "...Грушевський та його українські послідовники важливішим від політичного вважали етнічний фактор" [68, 86]. Дійсно, етнічний чинник у концепції історії М.Грушевського є основою, на якій мали б розвиватися політичні відносини: "...Постулат автономії на територіально-етнографічній підставі в моїм переконанні опирається на натуральним праві кожної одиниці й суспільності на устрій найбільше приладжений до її потреб, а не на основах історичних чи... правових" [125, арк.134].

Історик торкається також проблеми історичних народів. Він висловлює методологічну позицію, яка полягає в тому, що "всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів..." [75, 4]. Всесвітня історія "має займатися минувиною так званих "історичних народів", які брали участь в розвитку людської культури, впливали на історію людства" [75, 3], – вважає М.Грушевський. Такі народи залишили свідчення у вигляді матеріальної культури і писемних джерел. Проте всесвітня історія повинна намагатись в'яснити історію інших народів, чого вимагає повнота історичного осмислення. Часом некультурні народи зробили такий вплив, який міг змінити весь хід історії. Тобто вчений методологічною позицією констатує важливість кожного народу в історії. Аналізуючи сукупність висловлювань М.Грушевського щодо суб'єкта історичного процесу, зауважимо, що в його баченні таким виступає також людство в цілому. Тобто у філософії історії вченого суб'єктом історії є не тільки народ, народ-нація, але і людство. Тому він

висуває потребу "...поглиблення ідеї людства, його пошани і культу... Великого вселюдського пантеону..." [9, 69].

На його думку, "життя українського народу заповнило дуже велику сторінку в книзі історичного розвитку народів, щоб його можна було викреслити або обійти без шкоди для прагматичного зв'язку, для розуміння історичної еволюції і взаємних впливів різних явищ" [102, 165]. У процесі пізнання всесвітньої історії М.Грушевський перебуває на позиції тісного зв'язку всього людства і взаємодії всіх народів, всіх цивілізацій. Отже, можна припустити, що суб'єктом всесвітньої історії стає людство в цілому, а не окремих народів, а український народ і його життя є вагомим сторінкою в житті людства. Тобто суб'єктом історії, в цілому, є людство, яке складається з окремих народів-націй.

Кожен народ, так чи інакше, мав вплив на процеси всесвітньої історії, вносив таким чином неповторність в історію. Тому цінними є не тільки історичні народи, але і всі інші народи, які існували в історії, хоча під впливом несприятливих обставин не залишили про себе пам'ять у вигляді писемних згадок чи свідчень матеріальної культури.

У соціально-філософських поглядах М.Грушевський також торкається проблеми ролі особи в історії, її взаємодії з оточуючим середовищем – природним та соціальним. Таким чином, у його концепції історії знову піднімаються проблеми соціальної онтології. Звичайно, що питання ролі особи пов'язане з питанням свободи волі людини і її діяльності, а це також соціально-онтологічна проблематика.

Беручи до уваги сукупність висловлювань вченого, які стосуються проблеми ролі особи в історії, можна стверджувати, що вона також є її суб'єктом. Він не нівелює роль окремої особи в історії. Ми погоджуємося з В.Лисим, який пише: "...М.Грушевський надавав вирішального значення саме громадянину як особистості у вирішенні завдань досягнення ідеалу – царства свободи, тому громадянину, який є втіленням єдності високої моралі та почуття обов'язку" [85, 152]. Історик пише: "Енергія суспільності, а навіть сильніше окремих одиниць може... впливати на зміну цього оточення (соціального, політичного, культурного) ще сильніше, успішніше, ніж у сфері впливів фізичних" [61, арк.34]. Кожна окрема людина, як і кожний народ, може впливати на хід історії і є діяльним її суб'єктом.

З попередніх міркувань бачимо, що для вченого характерним є підхід до історії та її оцінка з точки зору діяльності "... живої, реальної

одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвиток...” [127, 169]. Можна погодитись з думкою В.Герасимчука, що “...індивідуальностей Грушевський зовсім не легковажить, і їх також прилучує в ряд історичної континуальності... Історик тільки частково визнає свободу волі в історії, визнаючи висуненим героям лише частково довольність і можливість діяльності до певної міри. Він не є абсолютним прихильником індивідуалістичного погляду на історію...” [69, 12]. Історик, перебуваючи на соціологічних позиціях, дійсно, не є прихильником індивідуалістичного погляду на історію. Творять історію не окремі особи, а спільнота, народ. Проте вчений надає особистостям певну ступінь свободи, вимагає від людини активного відношення до світу.

Народ як основний суб'єкт історичного процесу, діючи в ньому, створює ті або інші соціальні інститути, які виникають як результат взаємодії різноманітних чинників. У даному випадку потрібно більш докладніше дослідити характер виникнення і способи функціонування соціальних інститутів у філософії історії М.Грушевського, що буде змістом наступного підрозділу.

3.2. Принципи функціонування соціальних інститутів

У комплексі соціально-філософських проблем М.Грушевський розглядає також проблему виникнення і функціонування соціальних інститутів. Розгляд цієї проблеми розгортається вченим у аспекті соціальної онтології. Мислитель розглядає причини виникнення соціальних інститутів, їх основні форми, принципи існування, функції у соціальному житті.

Серед чинників, що впливають на виникнення соціальних інститутів, М.Грушевський виділяє чинники буття. Він бачить “...розходження соціальних фактів під складними впливами буття і їх переломлення в психологічній сфері” [8, 169]. На його думку, рушійною силою, “...яка керує оцим процесом психологічного об'єднання, в напрямі до об'єднання організаційного, являється, розуміється “інтереси буття”: прогонування, забезпечення життя і продовження роду, які в певних обставинах диктують людському агрегатові тіснішу консолідацію” [8, 91]. Тобто на перших етапах існування суспільств велике значення історик надає зовнішнім чинникам.

Вчений зазначає, що на утворення соціальних інститутів впливають також інстинкт самозбереження, самоохорони: “...Інстинкт самоохорони протиставляє... небезпеці відносно силу то в формах психологічних, то організаційних” [8, 183]. І далі: “...Соціальна сторона сеї плеємної самоохорони... виявляється в творенню певних організаційних форм, таких як воєнні класи і організації...” [8, 184]. Інстинкт самозбереження змушує людину шукати шляхи, через які вона може зберегти себе. Соціальні інститути в історії свого виникнення мають в основі інтереси самої людини і умови її буття, що змушують людей об'єднуватись і створювати форми соціальної взаємодії. В історичній перспективі розвитку суспільства соціальні інститути у концепції історії М.Грушевського на перших етапах свого існування не є продуктом договору між людьми, а виникають спонтанно із самої необхідності соціального буття та природи людини.

Соціальні інститути творяться сукупністю природних, історичних, соціальних впливів. Їх можна охарактеризувати як соціальні факти, які визначають суспільний розвиток, тому що вони є формами суспільної свідомості, які, у свою чергу, визначають поведінку людини. У вченого виявляємо підхід до соціальних інститутів як до соціальних фактів, що є аналогічним до підходу Е.Дюркгейма. Останній до категорії соціальних фактів відносить “...способи мислення, діяльності і світовідчужання, які знаходяться поза індивідом і які наділені примусовою силою, внаслідок якої вони йому нав'язуються” [127, 413].

Важливу роль у виникненні соціальних інститутів відіграє, на думку М.Грушевського, той факт, що людині притаманна здатність до наслідування – “здібність переймання, присвоювання нових форм і нових взірців, яка являється однією з найосновніших умов розвитку” [8, 72]. Таким чином, він пояснює подібність соціальних інститутів людства, яка ґрунтується на психології людини та впливі однакових умов соціального і природного середовища. М.Грушевський пише: “Чи розвиток соціального співжиття людства був скрізь подібний...? Так безумовно, людське життя на різних кінцях землі вдаряє подібностями в формах розвитку як матеріальної, так і духовної культури” [8, 33]. Подібність суспільних установ закорінена в людській природі: “...Ті мотиви, під якими повстають різні під-форми цих установ... коріняться в загальнолюдських прикметах” [8, 34]. Такі міркування вченого є важливим джерелом і для футурологічних роздумів щодо

майбутнього соціальних інститутів, які при однакових умовах соціального та природного буття є подібними у різних культурах. Відповідно, змінивши політичні, культурні, ідеологічні умови, можна сприяти у соціальному плані становленню тих інститутів, які є властивими чужому культурному та політичному простору.

Історик відмічає зв'язок психології людини і явищ, які відбуваються в суспільстві та в природі. Зазначимо, що народ виступає як фокус заломлення впливів різноманітних чинників, які накладають відбиток також на форми соціальних інститутів.

На соціальних інститутах, культурі, традиціях відбиваються впливи реального буття, однак, у свою чергу, такі соціальні факти теж підпорядковують собі соціальне життя. Таке твердження впливає із контексту міркувань М.Грушевського: "... Відповідно до принципом, чи "законом" "гетерогенности мети" – що соціальні фактори, розвиваючись і скріплюючись, виходять з служебної ролі, стають самоціллю, і починають підпорядковувати соціальне життя собі і для себе..." [8, 219]. Він робить висновок, що "предмети, якими оточує себе людина, мають вплив і владу над нею... Вони творять надбудову, яка стає між нею і світом" [87, 23]. Однак "...більш цивілізована людина не стоїть в такій залежності від фізичних обставин, як людина примітивна. Але... ця надбудова володіє нею безперечно, сильніше від усяких стихій..." [87, 24], – продовжує роздуми вчений. Він констатує тут предметність людського існування як сутнісну ознаку людини та суспільного життя. Людина стає залежною від предметів, техніки, які створюють надбудову, яка володіє людиною.

Отже, М.Грушевський наголошує на тому, що завжди існує залежність людини від соціальних фактів – "соціальна залежність, яка у примітивної людини виповняє все її життя, повністю не зникає ніколи... Вже через присвоєння самої мови сучасна культурна людина потрапляє під владу творчості колективу і залежність від соціального середовища. Приналежність до певної держави і національності теж має великий і сильний вплив не тільки на наше почуття і волю, але так само і на наше мислення" [45, 153]. У таких роздумах вченого помічаємо футурологічне бачення можливих взаємодій соціального та природного середовища на почуття, волю, мислення, а в цілому, на дух та духовність людини. У такому сенсі важливими є ідеологічні моменти суспільного виховання, які варто враховувати у побудові

суспільно-політичних взаємодій та відповідних соціальних інститутів як у межах окремої країни, так і на міжнародному рівнях.

Основою соціальної інституалізації у поглядах М.Грушевського виступають соціальні факти, якими є культура, традиція, мораль, звичаї, релігія. Соціальним фактам притаманна здатність солідаризувати народ у різних соціальних формах. Соціальні факти, у свою чергу, стають чинниками соціальної єдності, ідентифікації народу. Культура, традиція, релігія, мораль, звичаї ідентифікують народ в історії, є основою для почуття солідарної єдності поколінь. Сама ж історія народу ґрунтується на культурі і традиції, які є зв'язуючими її ланками, субстратом соціальної єдності.

Важливим чинником соціальної інституалізації виступає традиція, яка "...являється підставою тої людської солідарности, на який живе й розвивається саме громадське жите" [9, 56]. Тобто традиція здатна солідаризувати народ у соціальні форми, ідентифікувати його в історії. Вона слугує чинником об'єднання в громади, соціальні групи, народ. В.Березинець висловлює здогад про те, що традиція у концепції історика "виступає стрижнем національної ідеї..." [128, 17]. На думку М.Грушевського, "...безоглядний розрив з історично утвореними формами й традиціями, з незабезпеченими досі національно-політичними інтересами українського народу, ввійшов би, очевидно, в конфлікт з інстинктом національної самоохорони, самозбереження народу..." [50, 9]. У футурологічному сенсі такі міркування історика є важливими для побудови суспільно-політичних взаємодій на теренах сучасної України. У контексті поглядів вченого потрібно підтримувати традицію, яка відображає у собі "інстинкт національної самоохорони" та "самозбереження народу". Потреба становлення української політичної нації, а разом із тим незабезпечені соціально-політичні, економічні інтереси українського народу, теж відображають у собі нереалізований інстинкт національного самозбереження та самоохорони. Тому для самозбереження українського народу важливим є забезпечення його національних інтересів та традицій.

Вчений розмірковує, що "те, що має за собою традицію, має великий шанс успіху..." [50, 4]. Поряд з тим для інституалізації життя на Україні, "для зорганізованого української суспільності для національної роботи... для подвигнення й розвою українського народу, перетворення його в націю і успішного розвою сеї нації, а навіть і для ши-

рення самої національної ідеї не досить самого українського слова, не досить самої ідеї етнографічної народності. Освідомленне суспільності мусить бути поведене способами їй приступними... і освідомленне ся має вести ся не на підставі самого національного почуття... а ні на підставі самих історичних чи етнографічних традицій. Його треба вести також, навіть іще більше, на основі інтересів краєвих: економічних і господарських інтересів української території...” [50, 9] (курсив наш – В.Б.). Крім того, М.Грушевський ставить своїм завданням “...вияснити і оживляти в громадській свідомості неперервність історичного розвитку нашого народу” [129, 247], яка певним чином солідаризує народ.

Такі міркування М.Грушевського створюють поле для футурологічного бачення шляхів єдності українського народу, його історичного поступу, становлення української нації. У контексті його роздумів для утвердження української нації та національної ідеї не достатньо тільки етнографічної народності, української мови, підтримання традицій⁵. Для виникнення української нації потрібна єдність політичних, економічних інтересів різних територій, усвідомлення історичної єдності та солідарності українського народу, яке повинно здійснюватися через сферу самосвідомості громадян ідеологічними та культурними засобами.

З поглядів історика випливає, що національна ідея, традиція, мова, історія, культура – основні чинники становлення та ідентифікації народу і нації – це основа, на якій повинні ґрунтуватися сфери життєдіяльності нації. Такі чинники є основою для виникнення солідарності в розрізних громадах, для становлення громадянського суспільства. Для реалізації нації потрібно розвивати “...почуте національної, краєвої солідарності...” [119, 18]. Звичайно, що такі почуття не можуть виникнути спонтанно, їх потрібно продукувати засобами культурними та ідеологічними, створюючи підстави солідарності у самосвідомості громадян різних регіонів України.

Мова виступає теж одним із чинників становлення та ідентифікації нації: “Однією з основних вимог, яка найбільш природно і логічно

⁵ Власне мова, традиції, наявність етнографічної народності (української) – необхідна, проте не достатня підстава творення української нації у політичному, економічному та культурному сенсі. У контексті роздумів М.Грушевського мова – необхідна умова самореалізації української нації.

впливає з бажання розвитку своєї національної індивідуальності, є культура мови, як першої ознаки народної окремішності і показника культурної цілості народу” [102, 174]. Такі міркування вченого створюють підстави для футурологічних рефлексій, які полягають у тому, що мова та культура мови – це природна потреба нації у аспекті її становлення. Мова – ознака національної індивідуальності та показник культурної цілісності нації. У такому сенсі українська нація на теперішньому етапі її розвитку не є цілісною та єдиною у культурному сенсі, а отже, у світоглядному та ментальному, оскільки мова впливає на діяльність та поведінку людини на рівні підсвідомості. Така розрізненість у культурному сенсі свідчить також про її розрізненість у політичному та економічному чи навіть релігійному аспектах, які, безумовно, потрібно долати на державному рівні.

М.Грушевський важливе значення надає культурі як чиннику соціальної взаємодії та інтеграції. Наступні його роздуми стають актуальними у футурологічному аспекті для сучасності. Він пише: “Питання нашої культури – се взагалі питання... культурної і духовної самостійності і способів заховання сеї самостійності.” [88, 94]. Власне, у мовному аспекті, якщо мова – це показник “окремішності” та культурної цілісності нації, а такої цілісності у мовному сенсі на Україні не існує, тоді не існує цілісної культури української нації. Звідси, якщо культура української нації не є цілісною, тоді, як вважає історик, українська нація не є самостійною у культурному та духовному сенсі. Відсутність єдиної інтегруючої культури не дозволяє зберігати самостійність української нації. Але, якщо, згідно логіки роздумів вченого, українська нація не є самостійною у духовному аспекті, тоді вона може втратити всі інші види самостійності, незалежності у політичному, економічному, науковому. Дух, духовність – сутнісні онтологічні основи людини та суспільства, якщо ж дух українця та української нації не є самостійним, – тоді можна зробити сумний висновок, що не існує самої української нації. Звідси для створення української нації, єдиної інтегральної національної культури, яка була б незалежною від інших, повинно ґрунтуватися на українській мові, яка є показником неповторності та унікальності українського народу у духовному сенсі.

Поряд з культурою у концепції історії М.Грушевського важливим чинником соціальної взаємодії та інтеграції виступає релігія. В окремі періоди української історії релігія акумулює в собі всі інші форми соціального жит-

тя, є основним соціальним інститутом. Л.Кондратик та О.Кондратик висловлюють думку, що релігія у поглядах М.Грушевського виконує “культуротворчу роль” [130, 34], є дієвою в “процесах інституціоналізації певних суспільних відносин, а відтак й в тих чи інших зразках взаємодії” [130, 34]. Повертаючись до сучасної української дійсності та прогнозуючи її майбутнє, слід зазначити, що наявність на Україні різних християнських конфесій свідчить про толерантність та демократизм українського суспільства, однак, з точки зору культуротворчої ролі релігії, вона не відіграє такої солідаризуючої та культурної ролі, оскільки різні конфесії – це різна культура та світогляд, відмінні вартості, а отже, відмінне світовідношення та поведінка їх прихильників.

Соціальні інститути, які виникають на основі культури, традиції, покликані, у свою чергу, забезпечувати їх стабільність. Тобто, соціальний інститут, наприклад, держава своєю функцією має забезпечення і збереження культурних норм, традицій, звичаїв. Крім того, соціальні інститути забезпечують основні потреби народу і змінюються із зміною його потреб.

З контексту міркувань історика випливає той висновок, що народ повинен зберігати державу доти, поки вона створює сприятливі умови для розвитку своїх громадян. М.Грушевський надає перевагу народній суверенності перед суверенністю державною. Дійсно, справжнім сувереном повинен бути народ, при цьому держава є лише інструментом у його руках, засобом реалізації його мети. Народ сам повинен обирати ту чи іншу форму правління і співжиття, він творить державу, тому вона повинна виконувати його волю, а не навпаки. Крім того, народ повинен також контролювати діяльність державних інститутів.

У футурологічному сенсі народ – основа виникнення та функціонування соціальних інститутів. М.Грушевський висловлює міркування, що в історичному процесі, який має еволюційний характер, змінними є тільки соціальні інститути, а основним чинником суспільної інституціоналізації виступає народ: “...Змінюються політичні, культурні й побутові форми, але нарід стоїть во віки” [52, 4]. Звідси випливає, що основним суб’єктом трансформації суспільних відносин є народ, який змінює форми соціальних інститутів, однак сам залишається стабільним підґрунтям соціальних взаємодій. У такому сенсі можна визначити ліберальний характер роздумів історика, оскільки народ у суспільно-політичних взаємодіях має пріоритет перед різними формами соціальних інститутів. Важливим

є не держава, а народ, не партія, а нація, не силові, законодавчі, виконавчі, судові інститути, а народ, який їх створює і задля якого вони створені.

Соціальні інститути в історичній перспективі виникають спонтанно, силою природних обставин і силою самої природи людини як біологічної і соціальної істоти. Однак у подальшому історичному розвитку основою існування і функціонування соціальних інститутів у концепції історика стають раціональні, прагматичні принципи. Тобто в подальшому ході еволюції соціальні інститути будуються на основі раціональної взаємодії.

Зовнішні чинники, на погляд вченого, – природно-географічні, фізичні, економічні, колонізаційні – більшою мірою впливають на розвиток і трансформацію суспільних відносин на перших етапах розвитку людства, коли воно ще не ставить між собою і природою технічні засоби. Тому вище вказані чинники диктують спільноті свою волю, детермінуючи таким чином суспільні відносини. З подальшим розвитком науки і техніки їхня дія нівелюється, на арену суспільного життя виходять психологічні чинники, які в комбінації з іншими починають суттєво впливати на процеси розвитку суспільства.

Проблему функціонування соціальних інститутів М.Грушевський вирішує, виходячи із проблеми свободи, яка перебуває в основі його соціально-онтологічної проблематики. Він констатує, що “... домагання свободи й незалежності його самоозначення стала гаслом народного життя...” [50, 34]. Для реалізації власної свободи необхідно поважати свободу іншого: “Не можна зберегти повної свободи для себе, обмежуючи чужу свободу...” [102, 73], – пише вчений. Народ повинен досягнути свободу не абстрактну, а свободу практичну, не тільки у сфері духу, але у сфері практичних вартостей і благ: “... Землі і волі, свободи і рівності, української автономії і державності...” [93, 39]. Вартості, до яких прагне народ, – “воля і незайманість нашого краю, добро і права трудящих мас...” [93, 10], “укріплення нового ладу, спокою і свободи...” [93, 14]. Такі вартості перебувають в основі соціальної взаємодії, виникнення і функціонування соціальних інститутів. Тому, досліджуючи природу вартостей, М.Грушевський розв’язує філософсько-історичні проблеми в аспекті соціальної онтології та аксіології.

Історія українського народу, творення ним соціальних інститутів ґрунтується на “реалізації одвічних гасел українського трудового народу: права на землю і права на повний продукт праці” [50, 29]. “Боротьба за

“землю і волю”... була головним нервом активності українських мас... Ця гадка гнала ці маси з краю в край, з одної частини теперішньої української території до другої, *вимішувала* протягом віків в процесі шукання “вільної землі” різні місцеві групи в більш однотайну етнографічну масу, уоднотайнювала мову, фольклор, психіку, приготівляючи матеріал для нації. Вона *наповнила життя трудового українського народу цією вічною метою, сим невмирущим імпульсом*, котрий не переставав будити його думку, його уяву, його почуття, його енергію; *зводила до одности його право, мораль, весь світогляд*; [50, 29] *давала йому свого роду релігію праці*” [50, 30] (курсив наш. - В.Б.). Зазначимо, що М.Грушевський надає важливого значення вартостям “землі і волі” як чинникам історії, як чинникам соціальної інституалізації. Звідси випливає, що концепція історика у такому аспекті розгортається в руслі соціальної онтології та аксіології. Тобто, виходячи із вартостей, як чинників історії, вчений пояснює хід історії та розвиток суспільного життя.

Основні підвалини українського життя у баченні М.Грушевського – це ідея боротьби “за землю і волю” [50, 29] та ідея “громади” [50, 34]. Він вважає, що “українська історія представлялась нашим народникам... як епопея боротьби, довговікової, завзятої, між Ормуздом народної стихії – одвічним принципом громади... з Аріманом звихненої цивілізації, яка... розклала его підставу народної етики і права...” [50, 34]. Отже, соціальна взаємодія розгортається в аспекті свободи громади в політичному, економічному та культурному відношеннях. Свобода – основна ідея, яка солідаризує громаду, націю перед випробуваннями історії. Отже, свобода – чинник єдності громади.

Вартості, які перебувають в основі соціальної інституалізації, не є суто матеріальними з точки зору М.Грушевського. Демократичні права і свободи, “ідеї національної згоди й гармонії”, “почуття тих великих... моральних вартостей... які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх в життя людства, повинне бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чуттям і уявою громадянства... щоб воно стало його *релігією, його найвищим добром...*” [93, 159] (курсив наш. - В.Б.). Ми повинні, на переконання М.Грушевського, творити велику Україну, “велику не територією, чи багатством, а велику... *соціально-моральними вартостями...*” [93, 160] (курсив наш. - В.Б.). У цьому контексті “прикметою невихованості людини” є все, “...що різко розминається з демократизмом й ідеєю соціальної несправедливості...” [93, 161].

У контексті роздумів вченого над сутністю історичного процесу, вартості – важливий чинник становлення майбутньої української нації, яка повинна ґрунтуватися на соціально-моральних вартостях – демократизмі, солідарності, справедливості. Однак для становлення таких вартостей слід виховувати спільноту, виховувати солідарні почуття.

У такому контексті історик надає важливого значення національній свідомості як чиннику інституалізації. У концепції історії він ставить своїм завданням дослідити “...зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомленне соціальне і політичне, державне і національне” [131, 6]. Ріст національної самосвідомості – важливе джерело становлення української нації. М.Грушевський зазначає, що “українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей” [86, 15]. Він вважає, що “повна самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням питань національного розвитку і самовизначення всякої народності, яка займає певну територію і яка володіє достатніми підставами і енергією розвитку” [102, 60]. Такі роздуми вченого – важливе джерело футурологічного бачення розгортання національно-політичних процесів на теренах України. Українська нація повинна реалізувати себе своїми внутрішніми силами, оскільки вони є потенційно присутні в ній, якщо ми не хочемо залишитися паріями серед народів, вигнанцями зі світової історії, рабами, відкинутими та забутими.

М.Грушевський намагався вловити тенденції та мотиви діяльності спільноти, її інтереси та прагнення, вартості, на основі яких можлива діяльність народу. З його точки зору, вартості виступають мотивами соціальних дій, вони є основою соціальної інституалізації. У такому аспекті історик розв’язує проблеми соціальної онтології та аксіології, які є важливими у футурологічному аспекті, адже, визначивши основні вартості суспільного буття українського народу в історії, ми можемо будувати та прогнозувати майбутні соціальні взаємодії.

Прагнення до волі, свободи М.Грушевський вважає одним з основних мотивів діяльності українського народу. Зазначимо, що аналогічні думки присутні і в поглядах М.Костомарова, згідно з яким українці “із давніх-давен визначалися розвитком особистої самоволі, свободою...” [123, 39], на відміну від російського народу, де існує “...тріумф панування загальності (“общинності”) над особистістю” [123, 67]. Можливо, на М.Грушевського мав вплив у цьому випадку не тільки Костомаров, але

й В. Антонович, оскільки він писав: “Я буду мабуть писати [...] проби паралельних характеристик України і Московщини, треба б мені до цього Антоновича “Три національні типи” [...]. Головне: Україна і Московщина – відмінності і контрасти їх духовного життя, передусім в фольклорі, також в побуті, праві, суспільному, і історичному житті...” [132, 188]. У цьому сенсі серед рис російського народу⁶ історик визначає “брак власної гідності і не пошанування гідності іншої людини...” [93, 147]. Серед прикмет українського народу вчений констатує високий розвиток “гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних, уставлених зверхніх форм... краси життя...” [93, 148].

На думку М. Грушевського, “український являється народом західної культури...” [93, 141]. Він веде мову про “духовне споріднення, яке без сумніву є між українським народним, етнічним елементом і життям західноєвропейським. *Український народ належить до західноєвропейського, чи коротше сказати – просто таки європейського* кругу не силою тільки історичних зв’язків, ... а й самим складом народного характеру⁷. Є з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського.” [93, 147] (курсив наш. – В.Б.). Такі роздуми вченого є актуальними з точки зору сучасної орієнтації української політики між Заходом та Сходом. М. Грушевський констатує, що українське середовище духовно споріднене із західноєвропейською ментальністю та складом характеру. Отже, європейський вибір України – це та футурологічна модель розвитку суспільно-політичних взаємодій, яка випливає із характеру українського народу, складу його духу та ментальності. Європейські цінності не є духовно чужими для українського народу, тому політичні та економічні реформи та перетворення у дусі європейських правових та моральних вимог є під силу українському народові.

Важливими є роздуми історика щодо оцінок майбутнього України, яка розвивалася на протязі століть за певною історичною логікою. До-

6 Варто відмітити, що тут нам, з наукової точки зору, не стільки важлива сама характеристика російського народу, його негативні риси, однак через ці негативні риси ми маємо змогу зрозуміти, що Грушевський не приймав взагалі, тобто, які цінності він сповідував.

7 В наш час у політичному житті України постає проблема орієнтації і визначення зовнішньополітичних інтересів та пріоритетів, своє вирішення якої з історичної перспективи нам дає Грушевський, що свідчить про актуальність його думок та ідей.

слідник творчості вченого В. Ткаченко заперечує внутрішній ритм розвитку України: “саме в цьому факторі – відсутності власного цивілізаційного ритму – М. Грушевський і вбачав трагічну ситуацію історії України... Після того як висохли джерела її візантійської культури і вона... не знаходила опертя в якомсь новім циклі: ні в католицьким ні в протестантським.” [133, 21]. Проте М. Грушевський міг би спростувати такі здогади: “... Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури. Правда вони... переходили через призму... перетворення...” [93, 142].

В українській народній свідомості втілились основні ліберальні і демократичні цінності Західної цивілізації, які український народ прийняв і намагався реалізувати в дійсності. У реальних обставинах на життя народу, його поведінку і життєдіяльність впливають ментальні риси і обставини території: “Коли *народність* наша, дух нашого народу тягне нас на захід, *край* звертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудня, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру...” [93, 151]. У той час, коли “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на... Чорне море...” [93, 144]. Отже, на існування народу в теперішніх умовах, на його соціальні інститути, на культуру, на тип і форму держави, а разом з тим на соціальні цінності, впливає весь комплекс природно-історичних обставин, який поєднується з психологічними особливостями народу, зі способом його мислення і сприйняття світу. Такі роздуми вченого також є актуальними у футурологічному аспекті, адже ми повинні використовувати у міжнародних відносинах орієнтацію не тільки на політичну вісь Захід – Схід, але й на політичну вісь Північ – Південь, яка більш була характерною для геополітичної історії України⁸. Така геополітична вісь, як: Швеція–Литва–Латвія–Естонія–Польща–(можливо, Німеччина)–Україна–Туреччина, могла б стати конфедерацією держав, яка б мала фактично контроль над внутрішніми європейськими моря-

8 Ми маємо на увазі Київську Русь з політичними центрами у Києві та Новгороді, військово-політичні союзи варягів та руських князів (IX – XIII ст.); Галицько-Волинську державу (XIII – XV ст.); Велике Литовське князівство (XV – XVI ст.); військові союзи козаків та Польщі у боротьбі проти турків (поч. XVII ст. (Хотинська битва)); військовий союз Козацької держави Б.Хмельницького та Туреччини у боротьбі проти Польщі (друга пол. XVII ст.); союз гетьмана України І.Мазепи та Швеції у боротьбі з Росією (початок XVIII ст.); існування козацьких поселень на території Туреччини після зруйнування Запорізької Січі (кінець XVIII ст.).

ми, а отже, над Євразією від Балтійського до Чорного морів, з виходом через Середземномор'я до Атлантичного та через Суецький канал до Індійського океанів. Такий політичний союз, виходячи із прагматичних політичних міркувань, є важливим і можливим, однак тут можуть стати на перешкоді у його створенні релігійні чинники, культурні та правові вартості, історичні претензії.

Орієнтація української політики у такому аспекті на США з точки зору геополітичної історії є не дуже дієвою, оскільки важко знайти спільні точки дотику між географічно віддаленими США та Україною. Це може принести збитки національній економіці, оскільки імпорт та експорт товарів потребуватиме подолання значних відстаней. У політичному ж відношенні Україна, напевно розглядається військовими колами США як вигідна стратегічна територія та Чорноморська база для розміщення ядерного потенціалу, адже з території України можна досягнути фактично всіх можливих суперників. При цьому у разі можливого ядерного конфлікту на території Євразії заокеанські партнери навряд чи постраждають, а втягнення України у збройний конфлікт може мати трагедійні наслідки для українського народу.

У концепції історії М. Грушевського чинниками інтеграції спільноти виступають не тільки природні феномени, але і вартості як духовні, культурні явища. Культура та всі її вартості (духовні і матеріальні) можуть теж виступати чинником інтеграції спільноти. Звичайно, що цими чинниками інтеграції виступають вартості свободи, рівності, справедливості, які завжди були притаманні українському народу. Серед вартостей, які відстоював вчений особисто, можна помітити наступні: "...скептична налаштованість до всяких націоналізмів, перейнята пієтизмом до вселюдських вартостей⁹, культ освіти, вільної думки, сильної індивідуальності" [134, 114]. Виходячи з аналізу літератури, в історика спостерігаємо критичне ставлення до таких радикальних проявів націоналізму, як нацизму та шовінізму, тому що в такому випадку заперечується важливість і вага в історії інших націй. Поряд з тим вчений веде мову про загальнолюдські вартості. Такими, безперечно, є ліберально-демократичні вартості. Зазначимо, що важливість загально-

⁹ Зазначимо, що таке відстоювання загальнолюдських вартостей та їх пріоритет перед національними розвивається вченим у його "Споминах" щодо формування власного світогляду у юнацькому віці, яке було продиктоване потребою національного самовираження в умовах Російської імперії.

людського, з точки зору М. Грушевського, розглядається у контексті національності. Людина в такому випадку виступає основною вартістю, тому важливим є кожен народ, кожна нація, кожна культура. Якщо ж людина не є основною вартістю, тоді значущість втрачає і нація. Ведучи мову про загальнолюдське, він веде мову про національне. Таким чином, проголошується рівність прав і свобод усіх націй не з точки зору соціалізму, а національності і гуманності.

М. Грушевський зазначає, що для спільноти є властивим пошук оптимального варіанту суспільних відносин. Щодо виникнення соціальних інститутів, то він веде мову про те, що людині був завжди властивий пошук кращих форм співжиття: "...Людський колектив в своїх більш примітивних стадіях, так само як і нинішніх високо культурних, практичним досвідом випробовував і випробовує різні форми соціальної організації і їх доцільність з становища свого основного завдання: кращого життя і кращих відносин між людьми" [8, 55]. У футурологічному аспекті суспільно-політичні відносини та соціальна взаємодія має прагматичний характер, тому можна прогнозувати можливе утворення, на перший погляд, здавалось би, нелогічних економічних та політичних союзів, але які є вигідними та корисними їх членам. Саме корисність, прагматизм є критерієм, який відображає відношення Європейського Союзу до можливого вступу до нього України. Поки що Україна з прагматичної точки зору є "некорисною" чи "невигідною" для ЄС, тому перспективи вступу до ЄС залишаються проблематичними.

Важливим є розгляд проблем суспільної трансформації у концепції М. Грушевського. Він відстоює позицію еволюційного характеру історичного розвитку, згідно якої форми життя суспільства є змінними, проходять становлення, еволюцію та вдосконалення. Кінцевою метою змін є пошук оптимального варіанту соціальної взаємодії, гуманізація суспільних відносин, яка логічно випливає з самого характеру еволюції. Остання іде до вдосконалення моральних і фізичних, суспільних і матеріальних форм в якісному і кількісному відношенні.

Трансформація суспільних відносин у футурологічному сенсі має бути направлена у певне русло, вона повинна мати на меті людину, людство в цілому, вартості гуманізму і демократизму. Соціальні дії і зусилля повинні "послужити перемозі й закріпленню ідей у настроїв гуманності, демократизму..." [9, 60]. Під таким кутом зору відкривається вся повнота свободи та відповідальності людини за свої дії. У соціальній взаємодії

людина, як і кожен народ, повинна виробляти гуманістичні, демократичні цінності, якими вона керуватиметься у соціально-політичних відносинах. Подальша трансформація суспільних відносин повинна відбуватись на основі свідомого втручання людини у соціальні процеси. Вчений вимагає від людини гуманістичної спрямованості її дій, постійної інтенції на добро, її доброї волі.

В основі суспільної трансформації перебуває духовна природа людини, її спосіб життя, свідомість, світогляд. Перебудувати суспільство можна саме через сферу людської свідомості ідеологічними засобами, пропонуючи шляхи розвитку, вартості, спосіб життя. Потрібно перебудувати свідомість людини, світогляд, характер відносин між людьми. Такі завдання можна розв'язувати через освіту, виховання, пропонуючи вартості демократизму і гуманізму. У такому аспекті філософсько-історичні ідеї М.Грушевського є актуальними у футурологічному сенсі, тому що вчений вказує людуству шлях до вартостей гуманізму, демократії, до бачення в людині найціннішого об'єкта суспільних відносин. При втіленні таких принципів у зовнішні і внутрішні суспільні відносини сама по собі зникне проблема соціальної диференціації, яка ґрунтується на чинниках переваги однієї людини над іншою у фізичній силі, здібностях, походженні. Може трансформуватись і соціальна структура, оскільки основною вартістю для представників різних соціальних груп і верств стане людина, а не будь-яка матеріальна чи духовна вартість.

М.Грушевський не є прихильником радикальних революційних змін у соціальній сфері, що впливає з його еволюціоністського¹⁰ бачення історичного процесу. Він пише, що важко і даремно було б шукати “у всякій революції, якогось плану, якогось логічного розвою” [86, 33]. На його думку, “...стихійному рухові треба дати тільки план, свідомість завдань, котрі можуть бути ним досягнені, щоб він з сліпого шукання... перетворився в знаряддя великого соціального будівництва” [119, 21]. Суспільне об'єднання “мусить вирости само собою в процесі життя, воно не може бути штучно форсованим... примусово накидуватися” [50, 45], – вважає історик.

¹⁰ Позиція еволюціонізму Грушевського веде його роздуми в певному напрямку, де у відношенні до створення соціальних інститутів не може бути різних кардинальних змін. Все повинно іти своїм природнім шляхом, поки не визріє та чи інша форма соціального співжиття під впливом всіх чинників історичного процесу.

Тут вчений заперечує примусовий характер творення соціальних інститутів.

Суспільство, на переконання М.Грушевського, необхідно будувати на “свобідніших і раціональних основах...” [86, 5], оскільки “історія, ся *magistra vitae*, – ще раз на твердих фактах дала лекцію, що насильство і утиск не можуть бути тривкими...” [86, 5]. Він шукає “простий і раціональний шлях” [102, 74] у суспільних відносинах, тут необхідне “вироблення найбільш раціонального плану устрою й відносин...” [86, 14]. Історик переконаний, що “всяке накидування громадянам механічної унітарності, примусових зв'язків буде величезною помилкою...” [50, 45]. У суспільно-політичних відносинах “...треба взагалі уміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою” [93, 167]. У футурологічному сенсі такі міркування вченого у контексті української історії дають можливі шляхи побудови соціальних інститутів, які полягають у їх раціональності та добровільності прийняття громадянами. Примусовість соціальних утворень повинна бути відкинута, оскільки вони не будуть дієвими. У такому сенсі примусом не можна побудувати громадянського суспільства чи української нації, вони повинні виникнути на основі доброї волі людини, добровільного об'єднання. Однак зазначимо, що чекання на добру волю людини, особливо якщо це стосується створення політичної української нації, є недоцільним у сучасних умовах. Така добра воля може не виникнути, тому її потрібно виховувати. Велику вагу відіграє у формуванні волі людини та її вибору ідеологічне підґрунтя, яке створює для людини пріоритетні вартості та орієнтує людину на конкретний спосіб поведінки.

Щодо принципів функціонування соціальних інститутів у поглядах вченого можна визначити, відповідно до сучасних класифікацій, їх ліберально-демократичне спрямування з наголошенням важливості нації¹¹. Позиція народництва у концепції історика формує пріоритет народу перед іншими суспільними утвореннями. Інтереси народу є пріоритетними, і їх потрібно забезпечувати у першу чергу. На підтвердження ліберальних та народницьких ідей можна навести роздуми М.Грушевського щодо формування власного світогляду, в яких

¹¹ Власне ліберально-демократичний націоналізм, проте для самого М.Грушевського, заангажованого до соціалізму, таке поєднання в практичних діях не виявлялося.

він висловлює думку, що його "... світогляд формувалася в поміркованим ліберальним напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою" [74, 121]. Зазначимо, що народницька позиція в своїй суті є демократичною.

О. Мороз веде мову про безсумнівну приналежність М. Грушевського до "... демократичного табору" в сенсі... дихотомії "лібералізм – демократизм" [135, 173]. Однак його поглядам притаманні також ліберальні ідеї, сутність яких викладає цей же автор: "Вихідними ідеями ліберальної демократії були дві: свобода й народовладдя... Ліберальна змагала до щораз більшої економічної та політичної свободи особи і мінімального втручання в її життя політичної влади..." [135, 172]. Такого ж невтручання у внутрішні справи народу вчений також вимагає від держави.

М. Грушевський щодо проблеми функціонування інститутів висуває ліберальну ідею громадського контролю над державою, яка складає "історичну основу" [86, 45] прагнень народу: "Уже в перших віках історичного життя нашого народу громадянство дбає про те, щоб поставити діяльність влади і його агентів під свій догляд та суверенну владу..." [86, 44]. Тим самим він "... виправдовує бунт проти корінної влади, якщо вона перестала виконувати обов'язки захисту внутрішніх інтересів народу... У своїм розумінні відносин між владою і громадою, Грушевський стоїть ближче до раціоналіста Джона Локка¹² ніж до романтиків-народників..." [121, 183]. У контексті сучасності ліберальні думки вченого щодо контролю народу над державою є актуальними, могли б слугувати орієнтирами політичних процесів на Україні.

У поглядах М. Грушевського простежується також прагматичне відношення до функцій соціальних інститутів, що впливає із таких його міркувань: "... Приналежність до великого і добре організованого державного союзу може дати економічному і культурному розвитку народностей і областей... дуже багато вигод... Якщо при цьому мирний розвиток обласного або національного життя, в формі федерації або автономії, гарантується від утисків і експлуатації... то народність... навряд чи ризикне такими наявними вигодами для досягнення повної державної незалежності" [102, 62]. Тобто, висуваючи такий футурологічний прогноз, історик висловлює думку, що народ,

12 Д. Локк перебуває біля основ формування ліберальних поглядів – В. Б.

у якого задовольняються національні потреби у формі федеративного союзу, не завжди буде прагнути досягнення повної державної незалежності¹³. Такі міркування вченого мають реальне підґрунтя у сучасних умовах європейської інтеграції, яка має прагматичний характер. Високий рівень життя та задоволення інтересів європейських націй у своїй суті нівелюють гостроту національного питання та національних претензій, перш за все територіальних. Кордони ЄС є прозорими, що створює підґрунтя для почуття космополітизму у європейському масштабі, яке скріплене прагматичним інтересом. Якщо б рівень життя у країнах ЄС у силу певних причин знизився б, тоді існування європейського союзу було б проблематичним. Загальноєвропейські вартості, мораль та право зазнали б краху. Відразу б виникли національні претензії та конфлікти, а почуття націоналізму вийшло б на перший план у порівнянні з ліберальною ідеологією, яка є дієвою переважно в умовах прагматичного, а отже, стабільного та прогнозованого суспільства.

Держава у контексті поглядів вченого – тільки інститут, який забезпечує права та інтереси громадян. М. Грушевський перебуває на позиції федералізму, в якій виявляється прагматизм щодо держави, тобто, держава потрібна для того, щоб забезпечити права і гарантії, свободи людини, і якщо утисків для народності немає, то вона може існувати і без окремої національної держави, в державі федеральній¹⁴.

Держава як соціальний інститут в аспекті дихотомії народництво – державність у баченні історика не є її метою процесу. Він в історичній концепції відходить від державницької схеми історії з позиції національної, маючи на увазі український народ, не сприймаючи факту існування "неісторичних народів". Критерієм істо-

13 Однак, ці роздуми М. Грушевського розгортаються в контексті царської Росії, в період до першої світової війни.

14 З історичної перспективи бачимо певний утопізм концепції М. Грушевського, тому що такою федеральною державою, у якій би забезпечувалися права всіх національних меншин, Російська імперія стати не могла. Проте принципом федералізму на той час М. Грушевський радикально опонував імперському статусу-кво Росії, Великобританії, Франції, Німеччині, тобто не приймав філософію історії як винятково політичну і державницьку, яка заперечувала факт історичності і самобутності українського народу.

ричності у системі історії вченого виступає не держава, а культура, яка є одним із чинників у побудові соціальних інститутів. Державницьку і політичну концепцію історії М.Грушевський не приймає також із методологічних позицій. Україна не мала своєї державності, але мала свою історію, яка ґрунтується на культурі. Тому підхід до історії як до історії держав не є виправданим із точки зору М.Грушевського. Більш справедливим є підхід до історії як до історії народів, адже якщо є народ то є і його історія, хоча не може бути і його держави.

Щодо принципів побудови держави історик перебуває на позиціях конституціоналізму, демократизму, лібералізму, федералізму, де головним суб'єктом і джерелом суспільного життя є народ. Вчений розглядає державу як “культурну” і “поступову” форму, тому оцінювати її необхідно “...з того становища, на скільки вона дає допомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади...” [136, 30]. М.Грушевський у даному випадку оцінює державу, виходячи із того, наскільки вона реально сприяє розвитку народу. У цьому контексті В.Гоцуляк звертає увагу в поглядах історика на “...пріоритет соціальних інтересів над інтересами державно-політичними...” [137, 160].

Федералізм як принцип побудови держави М.Грушевський розглядає з позицій прагматизму. Зазначимо, що він розвиває теоретичні ідеї федералізму на основі Російської імперії. Однак такі погляди в історичній перспективі є утопічними та недалекоглядними з точки зору утвердження української державності, тому ми погоджуємося з поглядом А.Пашука, що “...ідея федералізму на російському ґрунті завжди служить російським великодержавникам, незалежно від того чи це монархісти, комуністи, демократи, централісти, федералісти...” [138, 261]. Історичний досвід показує, що у федерації Російської імперії та у федерації СРСР Україна мала колоніальний статус, а інтереси України та українського народу не були реалізовані з точки зору національних ідентифікацій у культурному, політичному, економічному, моральному аспектах. Така ж тенденція може спостерігатися і у футурологічному сенсі, якщо буде можливим союз України та Росії на сучасному етапі, оскільки, як нам підказує історичний досвід, не варто очікувати позитивних моментів від такої федерації та поступок з боку можливого союзника.

Основний принцип федерації, з точки зору М.Грушевського, – рівноправність всіх націй, “забезпечення національних прав всіх народностей на їх територіях і поза ними” [102, 67]. Зазначимо, що дотримання принципу рівноправності всіх націй у федерації є проблематичним, навіть у контексті сучасного Європейського Союзу держав. Тому, якщо принцип рівноправності тільки задекларований, але не підкріплений законодавчими, виконавчими та судовими інститутами, то він – утопічна ідея.

Майбутнє України у баченні вченого – “властиво федерація громад і їх рад...” [50, 38]. Однак народ не повинен загубитись у формі федеральної держави, йому необхідно знайти себе: “Українське життя... повинно насамперед “знайти себе”. Вияснити свої засоби, завдання й потреби тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше... все що може бути корисним для нього. Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями...” Потрібно “...брати з усіх усюд те, що може здатись корисним...” [93, 149-150], і “йти тою дорогою, яку вказали нам реальні обставини нашого життя” [93, 176]. Такі роздуми М.Грушевського є актуальними особливо в теперішній суспільно-політичній ситуації в Україні, адже ми намагаємось встановити пріоритетні політичні вектори в зовнішньо-політичних відносинах. З точки зору вченого ми не повинні робити політичні рішення поспішно, віддаючи данину моді¹⁵, а “знайти себе”. Політичні рішення повинні мати прагматичний характер незалежно від політичних, історичних симпатій чи антипатій.

Сукупність міркувань про принципи побудови та функціонування соціальних інститутів у системі історика дають змогу стверджувати, що він відстоює ліберально-демократичні позиції, захищає принцип невтручання держави, політичної влади у справи громадськості. Він наголошує на тому, що громада і уряд стояли в історичній перспекти-

¹⁵ Політичною “модою” серед країн посткомуністичного простору можна вважати сьогодні вступ до НАТО та ЄС. Звичайно, що такий вступ відкриває певні військово-політичні та економічні перспективи для нації, але тут потрібно враховувати також права та обов'язки участі у таких союзах. З іншого боку, політичні хитання також негативно можуть вплинути на майбутнє української нації та її неоднозначну оцінку з боку європейської та світової громадськості, на ріст недовіри до українського народу у цілому, а звідси – відсутність інвестицій в економіку, жорсткий візовий режим.

ві завжди на протилежних полюсах тому, що політична влада на Україні залишалася національно чужою, ніколи глибоко не проникала у сфери громадського життя. Вона залишалася чимось стороннім і зовнішнім, оскільки громада, український народ зміг існувати і без власної держави, без політичної влади у формі етно-культурних громад (що довела українська історія в її реальному вимірі). З методологічної точки зору пізнання історії М.Грушевський пише, що устрій державний "...по всі часи цікавий нам переважно тим, на скільки він впливав на стан народу, і на скільки сам підпадав під вплив громади й наскільки відповідав її бажанням і змаганням..." [104, 13].

Держава як соціальний інститут, повинна будуватись на основі громад. Громада – основний чинник соціалізації: "Я... скрізь говорю про організацію всякого роду *громадських* промислових чи культурних підприємств... Тільки в такій формі ці підприємства дадуть всю свою організуючу, виховуючу вартість. Навпаки – розвиток підприємств приватних... вноситиме духа конкуренції, приватного зиску..." [119, 14], – пише М.Грушевський. Громада виховує дух соціальності і солідарності, дух інтеграції¹⁶, тому вчений надає таку велику вагу громаді. Вона є "найбільш здоровим і поступовим елементом національного життя, на котрих спочиває його майбуття..." [88, 14], тобто майбутнє соціальних відносин – в громадських об'єднаннях і організаціях, і, говорячи філософськими категоріями, суспільно-політичне майбутнє України – у громадянському суспільстві.

Громади, з точки зору вченого, – найбільш стійкі форми соціальної інституалізації. Він оцінює громаду як найбільш здоровий та поступовий елемент національного життя, на котрому ґрунтується його майбутнє [88, 14]. Саме через призму громади в реальному житті втілюються принципи солідарності та свободи. Громада – автономний, самоврядний організм, діяльність якого зосереджена на утриманні власної свободи – як економічної так і політичної. У даному контексті свобода – основний чинник інституту громади. Тому через громаду як соціальний інститут у системі історії М.Грушевського розглядаються проблеми соціальної онтології в контексті дихотомії солідарність – індивідуалізм та свобода – політична залежність.

¹⁶ Тенденції інтеграції і диференціації є основними в суспільному бутті, на думку Грушевського.

М.Грушевський пише, що "автономна сільська громада... основна, тверда, огнетривка клітина соціальної й економічної організації..." [119, 6]. У футурологічному сенсі він висловлює міркування про те, що "...громади і їх волосні об'єднання становлять організації настільки прості й тверді, що без сумніву функціонуватимуть завжди, при всяких навіть найбільш заворушених і тривожних обставинах..." [119, 4].

Роздуми М.Грушевського щодо активної та вирішальної ролі громад у майбутньому політичному житті українського народу є актуальними у сучасних умовах побудови громадянського суспільства. На наш погляд, оцінка вченим громад у політичному житті як тривких інститутів соціальної, політичної та економічної організації, як осередків свободи та солідарності, як найбільш здорового та поступового елементу національного життя повинна бути взята до уваги у сучасних суспільно-політичних відносинах та перспектив їх розбудови.

Прагнення свободи у всіх її ідентифікаціях характеризує сутність громад та громадянського суспільства. Таке прагнення проявляється на всіх рівнях людського існування. Людина, як вважає М.Грушевський, існує в двох основних вимірах – "громадянське існування людини як особистості" [102, 68] і найбільш "важлива категорія її суспільного існування, а саме національна"¹⁷ [102, 68]. На думку історика, гасло "суверенності" "...лежало... в психології відпору всім, хто хотів накидати волю українському народу..." [50, 47]. У такому ж контексті вчений висловлює погляд, що "...домагання свободи й незайманости його самоозначення стала гаслом народного життя..." [50, 34]. Це прагнення "...стало другим елементом "волі", як традиційного гасла народної боротьби за своє право, не економічним уже, а моральним" [50, 35].

Зазначимо, що ідея свободи та ідея солідарності є тісно пов'язані і розглядаються вченим у площині соціальної онтології як чинники соціального життя у минулому та майбутньому. Такі ідеї впливають на формування комплексу вартостей та цілісність історії України.

У концепції історії М.Грушевського ідеї рівноправності та автономії виступають як об'єднуючі чинники для народу. Він пише: "Я вийшов за межі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно й нерозривно спо-

¹⁷ Може виникнути конфлікт між особистими та національними інтересами, проте людина повинна надавати пріоритет національному виміру свого життя, обмежувати егоїзм на користь національної солідарності.

лучені між собою всі періоди історії Руси, як одні і ті ж змагання народні, одна і та ж головна ідея¹⁸ переходить через увесь той ряд віків, в... відмінних політичних і культурних обставинах” [104, 13]. Долаючи хронологічні рамки, ці ідеї створюють єдність, континуальність історії.

У цьому ракурсі ідеали та бажання народу – автономії і рівноправності, прагнення реалізувати такі стани у суспільному житті є одним із чинників соціальної інституалізації. Тут історія народу розгортається як діяльність з впровадження ідеалів рівноправності та автономії, народовладдя. Ідеали, моральні норми, почуття є суттєвим чинником історичного поступу. А. Карась висловлює здогад, що у поглядах М. Грушевського, “... історія діє через дух і вартості у їхньому далеко не матеріальному вимірі. Центральними виявляються вартості моральні...” [139, 265]. Так, говорячи сучасною філософською мовою, – це вартості громадянського суспільства – свобода, рівноправність, самостійність, справедливість. Такі ідеали суспільного життя створюють ґрунт для плюралізму поглядів, ідей у спільноті, що є характерною рисою громадянського суспільства.

Історик висуває також ідею рівноправності в економічних відносинах, оскільки негативно ставиться до принципу *laissez faire, laissez passer*, який є основою конкуренції, бо конкуренція, на його погляд, руйнує громадський дух, дух солідарності та інтеграції¹⁹. Він висуває на противагу йому необхідність протекціоністської економічної політики “... охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь...” [93, 170]. У футурологічному сенсі вчений бачить майбутнє міжнародних економічних відносин з позицій протекціонізму, який передбачає контроль над використанням ресурсів та плануванням економіки у світовому

масштабі. Проте виникає питання про інститути такої економічної політики, методи та засоби її реалізації. Тут може виникнути небезпека перетворення однієї або союзу країн на “світового жандарма”, який, виходячи із власних прагматичних інтересів, буде по-своєму бачити напрямки такої протекції, яка у своїй суті є тоталітарною. Тому від принципу рівноправності, який сповідує М. Грушевський, протекціонізм може реалізувати цілком протилежні наслідки.

У політичному та економічному сенсі у сучасних міжнародних економічних та політичних відносин протекціонізм може бути втілений тільки засобами силового впливу, але аж ніяк солідарністю, на якій наголошує М. Грушевський у своїх творах. Солідарність може розглядатися як альтернатива силових політичних та економічних відносин. Однак історичний досвід, включаючи останні десятиліття ХХ та початок ХХІ століть, дає підстави для прогнозування зростання ролі силових взаємодій у світовому масштабі на противагу до солідарності та гуманізму, які залишаються на рівні теорій, а отже, з точки зору світової практики та світової історії, є утопічними суспільними ідеями²⁰.

Солідарність та гуманізм вимагають надзвичайної активності людського духу та зосередження його на позитивні життєствердуючі вартості. Однак силові форми взаємодії, зокрема страх, є більш “дешевим” та дієвим способом та методом вирішення конфліктних проблем соціально-політичних відносин, тому навряд чи від нього відмовляться політичні сили світового масштабу у майбутньому.

Силові методи вирішення конфліктів негативно впливають на демократичні принципи соціальних взаємодій, фактично нівелюють демократію та її вартості. Для М. Грушевського ж “одиноким справедливим є демократично-автономний лад, що глибоко вкорінився в душі та історії українського народу” [69, 12], – зазначає В. Герасимчук. У системі історії вченого національні й демократичні інтереси і вартості не суперечать одні одним: “Українська народність належить до категорії народностей демократичних *par excellence*” [102, 142], – пише

20 Гуманізм та солідарність будуть залишатися утопічними ідеями до тих пір, поки вирішальну роль у суспільних взаємодіях буде належати праву, а не моралі. Гуманістичні вартості є більш дієвими у релігійному світогляді, де людина у взаємодії з іншими людьми керується своїми почуттями, тобто мораллю, а не розумом, тобто правом.

18 Ідея авточомності і рівноправності – В.Б. Ці ідеї фактично забезпечують неперервність української історії.

19 Зазначимо, що ринкова економіка (капіталістична система виробництва) розглядається як один із чинників становлення громадянського суспільства на Україні. Проте ринкова система, як це не є парадоксально, на наш погляд, дійсно не сприяє інтеграції суспільства у моральному відношенні, тому країни із успішною ринковою економікою, як показує історичний досвід та практика, мають також сильну правову базу, бо конкурентним суспільством, де конкуренція – це стиль та спосіб життя, можна ефективно управляти та залагоджувати суспільні конфлікти тільки на основі права, але не моралі. М. Грушевський критикує ринкові відносини, виходячи із їх негативного впливу на моральний клімат у суспільстві.

він. Основою ж демократії є свобода та рівність усіх громадян та держав. Отже, говорячи про демократичність українського народу як принцип соціальної взаємодії, вчений також стверджує потребу демократії у світовому вимірі.

Узагальнюючи роздуми М.Грушевського у контексті причин виникнення та функціонування соціальних інститутів, зазначимо, що народ та його свобода, прагнення та інтереси нації, громад розглядаються як основна причина їх виникнення і функціонування. В цьому аспекті потрібно дослідити проблему сенсу історії у концепції вченого, розуміння сенсу людського існування під впливом різноманітних чинників соціального та природного буття.

3.3. Проблема сенсу історії

Питання про сенс історичного процесу є складним [140, 4], тому "...все ще залишається відкритим питання, чи є історія творінням божественного направленою духу, чи вона породжує сили свого розвитку з самої себе..." [20, 88]. М.Грушевський, на нашу думку, у соціально-філософських роздумах намагався дати відповідь щодо сенсу історичного процесу [140, 3], прагнув "...головним чином до розуміння взаємного зв'язку і смислу історичних фактів..." [141, VI].

У залежності від відповіді щодо сенсу історії вирішується у загальному питанні про свободу людини, сенс її особистого буття. Розв'язуючи проблему сенсу історії, вчений торкається проблем соціальної онтології, свободи людини у соціальному та природному житті.

Проблема сенсу історії є актуальною, виходячи із сучасної суспільно-політичної ситуації, яка складається в світі [140, 3] і в Україні. Дослідження сенсу історичного процесу у поглядах М.Грушевського викликає зацікавленість із футурологічних позицій. На наше переконання, вчений в українській інтелектуальній традиції детально дослідив глибинні корені ходу історії українського народу, його психологію, спосіб мислення і сприйняття світу, його основні вартості та ідеали. Останні, на нашу думку, безперечно, пов'язуються зі змістом самого протікання історичного процесу [140, 4] і надають філософського рівня його концептуальному мисленню.

У системі історії М.Грушевського її суб'єктом виступає народ. Він має право вибору у своїй діяльності, вільну волю [140, 4], яка не детер-

мінується абсолютно різними чинниками. У зв'язку з цим, історик пише: "Я не прихильник *ідей історичного фаталізму* і не думаю, щоб певні впливи історичного процесу незмінно, як первородний гріх, впливали потім до скончання віка на життя даного народу як його фатум. Я вірю в *велику силу самоозначення колективної людини, людської громади*, і в широку сферу ділання сього самоозначення" [88, 63] (курсив наш. - В.Б.). На його думку, в ті чи інші моменти історії народ може виступати "...активно, творцем своєї долі й життя..." [78, VII]. Отже, в онтологічному сенсі М.Грушевський наділяє людину свободою вибору і можливістю визначитися у своїй діяльності. Однак якщо народ, людина є суб'єктом історії, то тут виникає проблема мотивації діяльності людини, адже мотиви дій зв'язують історію у єдине ціле, якщо в ньому не існує зовнішньої детермінації. У цьому аспекті історик, як пише В.Герасимчук, "...велику увагу присвячує... дослідові суспільних відносин... Застановляючись над мотивацією їх, він стає істориком-філософом" [69, 12]. Тобто вивчаючи діяльність людини у ході історії, М.Грушевський таким чином розгортає концепцію історії в соціально-онтологічному аспекті, тому що досліджує причини соціальної взаємодії.

Зміст певної історичної доби складає, на переконання вченого, боротьба за права і свободи, а фактично за вартості та привілеї, які стають доступними для людини внаслідок володіння свободою і правами. В історії можна спостерігати боротьбу за вартості, за володіння ними, а відносини у суспільстві, отже, можна класифікувати як відносини вартостей. Джерелом, мотивом діяльності, який діє на народ, впливає на його активність, є боротьба, змагання за свободу. І.Витанович зазначає, що, слідкуючи за історичним розвитком українського народу і його складових, М.Грушевський констатує, що "...вони витворили в своєму суспільному процесі питомі їм культурні й соціальні цінності, що еднають їх в органічну суспільність націю..." [6, 14]. І.Витанович інтерпретує вартості як основу єдності нації. Тому у футурологічному аспекті слід надавати ваги вартостям соціального буття людини, які стають підґрунтям цілісності історії народу. Втра- та інтегруючих національних вартостей означатиме можливість загибелі самої нації.

На нашу думку, виходячи із того, що суб'єктом історії у системі історії вченого є народ, історичний процес не несе абсолютно песимі-

стичного і трагедійного забарвлення. У ньому відсутній абсолютний фаталізм та есхатологізм, які долаються людиною та її свободою дій [140, 4]. Тому вимога свободи народом у М.Грушевського – основна вимога. Свободі як категорії соціальної онтології він надає важливе значення. Народ володіє абсолютною свободою, якої ніхто не має права його позбавити. Отже, ніхто не має права обмежувати народ у його діяльності. Історик пише, що ми повинні “вирішувати про себе, становити право для себе і будувати долю свого народу, своєї землі” [93, 95]. Такі роздуми вченого є актуальними у футурологічному аспекті, адже майбутнє нації, сенс її існування перебуває у залежності від самої нації та конкретних її представників, від їх волі та бажання пожертвувати власними інтересами заради нації.

У поглядах М.Грушевського залежність людини від природних та соціальних чинників не є абсолютною. Він надає їй свободу самовизначення, наголошує на гуманістичному потенціалі людини, народу. Якщо б соціальне чи природне середовище абсолютно детермінувало існування людини, то про яку свободу волі та діяльності можна було б говорити, а тим більше про відповідальність, якщо свої дії можна було б виправдовувати нескінченим рядом детермінацій. Сенс історії у такому контексті вимірюється свободою вибору нації та людини.

Історичний процес пов'язаний із народом, з його територією, яку він населяє, а взаємодія народу та території реалізується в культурі, є єдністю цих трьох засад, які корелюють одна одну. На думку А.Карася, в поглядах історика “...народ та історія перебувають у кореляції: історичний сенс має внутрішні сили творення долі самого народу.” [139, 264]. Однак, на нашу думку, така кореляція зі сторони історії не є абсолютно фатальною. Народ може звільнитись від неї через розвиток науки, техніки, освіти і сам уже детермінувати історичний сенс. Доля народу, яка залежить від різноманітних чинників (у тому числі і трансцендентних), не є тотожною сенсу історії. Сенс в історії може покладати людина, направляючи свою діяльність, однак вона може мати власну телеологію, яка визначається трансцендентно [140, 6]. Зокрема у контексті поглядів вченого такими трансцендентними чинниками історії, які завжди притаманні соціальним способам взаємодії, виступають тенденції інтеграції та диференціації, які створюють підстави внутрішньої телеології історії. Проте такі тенденції

не є цілком анонімними, вони у більшій мірі залежать від вибору людини та нації.

М.Грушевський відстоює еволюційність ходу історії. У самому змісті еволюції закладена ідея прогресу та вдосконалення природи та людини. Таким чином, ідея вдосконалення переноситься і на суспільні відносини. Тому онтологічно, на нашу думку, сам еволюційний процес буде направлений на досягнення найбільш досконалих форм у природі та відносин у суспільстві. Однак в такому випадку історичний сенс, як він існує сам по собі, збігається з сенсом історії, який покладає людина. Тобто, на нашу думку, онтологічний сенс самої історії і сенс соціальний, який покладається у сфері духу, у цьому випадку збігаються. Звідси випливає, що людина при такій постановці проблеми не може відчувати тягар історичного процесу, якщо вона не буде йти проти ідеї прогресу і вдосконалення [140, 6].

Аналізуючи хід історії, М.Грушевський висловлює міркування, згідно якого історія подібна “до тої великої, єдиної, незрівнянної епопеї, якою є похід людства до щастя і правди” [9, 58]. Тут, на нашу думку, в баченні історика такий похід є спільним для всього людства, що також виражається в його ідеї історії як історії всього людства, а не тільки окремих народів [140, 7]. Тому у вченого проявляється тенденція бачення суб'єктом історії людства в цілому. У цьому випадку метою для спільноти, для людського поступу є досягнення щастя. М.Грушевський перебуває, на нашу думку, на євдемоністичних позиціях, які аналогічні утилітарному, прагматичному баченню суспільних відносин Г.Спенсером і Е.Дюркгеймом [140, 7]. У цьому аспекті, останній пише: “Єдина умова, яка може пояснити прогрес – це бажання стати щасливішим” [127, 264].

Якими б шляхами не розвивалось людство, його розвиток у футурологічному сенсі має прогресивне спрямування, який “...спрямований до реалізації загальнолюдських цінностей гуманізму” [1, 151]. Отже, поступ має морально-етичний вимір, оскільки не реалізується сам по собі як механічна спрямованість історії та її сил. Народ, людство у цілому, повинні завжди мати інтенцію до щастя, добра і правди – тільки таким чином можна осягнути кінцеву мету історії [140, 8].

Однак такі інтенції на солідарність та гуманізм потрібно виховувати в людині через культуру, освіту, [140, 8], які повинні “послужити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму...”

[9, 60]. Тут можна побачити аналогію поглядів М.Грушевського з Просвітницькими ідеями, відповідно до яких критеріями прогресу виступають розвиток людського розуму та освіти [140, 8]. Незважаючи на світові катастрофи, історик вірить, що “ті аномальні явища... не так глибоко закорінені, щоб *добра воля громадянства* не могла собі дати раду з ними” [88, 16] (курсив наш. - В.Б.). Отже, у футурологічному сенсі вчений вірить у те, що людина є доброю за своєю природою, однак для того, щоб могли реалізуватись гуманістичні цінності, необхідна воля людини. Надія на добру волю людини з точки зору сучасних слових політичних та економічних взаємодій може бути примарною. Однак це ідеал, до якого потрібно прагнути у суспільних відносинах.

У проаналізованому контексті ідеї М.Грушевського можна вважати утопістськими. Проте він пише: “Я не утопіст, і не мрію про те, як з *кінцем* нинішньої війни народи Європи разом плигнуть в царство брацтва і згоди... Але культура і школа повинні... напружувати свої сили і засоби в боротьбі против злочинця і злоти. Школа повинна відкликатись до тої історичної солідарності людства, з котрої виросла вся нинішня культура, все нинішнє життя...” [9, 69]. Прогрес можливий, отже, на основі солідарності, яку необхідно виховувати в людині і в *спільноті*, оскільки ідея солідарності – це ідея єдності всього людства [140, 9]. У футурологічному аспекті історик надає перевагу в суспільних відносинах солідаризму, гуманізму та альтруїзму. До них має бути направлений історичний процес, адже вчений вважає, що в історичній перспективі всі досягнення людської культури ґрунтуються на солідарності.

Історик висловлює думку, що в теперішнім моменті “більш ніж коли-небудь... відчувається потреба поглиблення ідеї людства, його пошани і культу. Після того як перед страшним видовищем світового катаклізму боязко відступили старі релігії... школа з особливою силою повинна розгорнути величності образ історії людської солідарності, яка переборювала расові, релігійні²¹, кастові бар’єри, географічні, економічні й культурні ріжниця, й застарілі конфлікти

21 Власне подолання таких релігійних бар’єрів між конфесіями, зокрема на Україні, можливе, на думку М.Грушевського, через солідарність, через ідеологію солідарності, яка повинна виховуватися у процесі навчання, через проповідання гуманістичних цінностей, поваги до людини, її свободи та її ідентифікацій.

розв’язувала кінець кінцем принципами життя і співробітництва” [9, 69]. В цьому аспекті його позиція аналогічна поглядам Т.Масарика і Й.Гердера [140, 9], останній з яких пише, що “...людина створена, щоб засвоїти дух гуманності і релігії” [26, 107], оскільки все, що оточує людину, пронизане духом *гуманності*, вічно незмінним...” [26, 111]. Т.Масарик підкреслює, що “при всій різноманітності поглядів згоджуються люди щодо певних ідеалів гуманності” [142, 79]. Проте він зауважує, що “в наших часах являється ідея гуманності в формі ідеї національності” [142, 7]. М.Грушевський відстоює позицію солідарності та співробітництва, які можуть подолати різноманітні ідентифікаційні бар’єри у культурному, економічному, релігійному аспектах.

Л.Зашкільняк висловлює думку про те, що вчений у системі історії, “не звужував історичний процес до національної ідеї... включаючи останню у загальну еволюцію людства до свободи і гуманізму” [13, 13]. На переконання самого М.Грушевського, “мета роду людського, людського існування... є якомога ширший й повніший розвиток залучених у ньому духовних сил... якомога ширше... запровадження в життя принципів правди, добра і краси” [122, арк.58-62]. Такі роздуми він розвиває по аналогії із неокантіанським баченням історії, де принципи добра, краси є дієвими чинниками взаємодій. Тут прослідковується гуманістичний потенціал поглядів вченого, що підкреслюється також високим поцінуванням прав людини і громадянина. Карна система на Україні “...від початків історичного життя не відзначалась суворістю. *Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі... кару смерті в різних нелюдських формах... не приймались українським життям*” [93, 139], – пише-М.Грушевський (курсив наш. - В.Б.).

Ідучи до загальнолюдських цінностей, тобто, вважаючи загальну мету за свою, окрема людина нічого не втрачає. Прагнучи налагодити відносини в суспільстві на основі гуманістичних цінностей, вона тільки виграє від цього, оскільки інші будуть ставитись так само і до неї. Тож у такому випадку, коли у соціально-філософських поглядах М.Грушевського категоричним імперативом для поведінки окремої людини стають гуманістичні цінності [140, 10], тобто колективні цінності збігаються тут з особистими, тоді мета історії та її сенс, збігаються із сенсом життя кожної окремої людини. Таким чином, сенс

життя кожної людини полягає у подоланні егоїзму [140, 10] та у зростанні солідарності.

Ми дослідили, що стосовно характеру історичного процесу і суспільного розвитку М.Грушевський перебуває на еволюціоністських позиціях. Сама ж еволюція завжди має прогресивний характер, розвиток завжди відбувається в сторону якісного і кількісного нагромадження живих організмів і матерії. Такий еволюційний характер вчений переносить у своїй системі історії на суспільні відносини, так як це властиво Г.Спенсеру. Можна побачити тут також аналогії з Просвітницькими ідеями [140, 10].

У процесі еволюції відбувається постійне вдосконалення людського розуму, а отже, і самої людини в духовному і фізичному вимірах. Інша сторона розгортання історичних подій така, що в народі панують тенденції солідаризму та індивідуалізму, які є визначальними в тих чи інших епохах. Однак такі тенденції не виходять поза межі позитивістських ідей М.Грушевського щодо еволюції і прогресу. Такі погляди є близькими до думок М.Ковалевського і Г.Спенсера [140, 10]. У цьому випадку мається на увазі теорія рівноваги останнього, згідно за котрою механізмом еволюції є рівновага, якої намагаються досягнути всі природні і суспільні форми і в силу якої “людство рухається до все більш раціональної суспільної структури, яка сприяє встановленню все більш повної гармонії між особистістю і соціальним середовищем” [17, 54]. У футурологічному сенсі рівновага різноманітних тенденцій і чинників, яка так чи інакше прагне встановитись, є основою самоорганізації суспільства, змушує людину шукати оптимальний варіант взаємодії. Таким чином, суспільний розвиток направлений на досягнення найбільш досконалої форми співжиття, якою є, з точки зору М.Грушевського, солідарність, що приведе до гуманістичних вартостей, а в загальному – до досягнення щастя [140, 11].

Солідарність є тією “золотою стежкою”, золотою серединою, яка впливає із суспільних відносин і відносин культури. Отже, сенс історичного процесу полягає в реалізації гуманістичних цінностей [140, 11]. М.Грушевський як вчений-гуманіст, “...мислив історичний розвиток як висхідну гуманістичного поступу... й становлення людства у нього постає по суті як здобування людяності” [130, 22], – пишуть дослідники.

З точки зору вченого, кожна нація повинна прагнути “...загальнолюдську культуру... пересадити на свій національний ґрунт... і навпаки – сі національні змагання і потреби справити до поступових течій життя загальнолюдського...” [88, 97]. Поступ всередині окремої спільноти ґрунтується на компромісі інтересів і вартостей. У соціальній взаємодії необхідно прагнути рівноваги: “Винахід середньої лінії для заховання національної тяглості при вічнім поступі наперед, рівно з темпом загальнолюдського походу – річ, яка вимагає великого такту і розваги...” [88, 97]. Національна культура повинна бути “артерією, котрою вливається в дану національну область рух і життя загальнолюдське...” [88, 100]. М.Грушевський не є прихильником радикальних національних кроків. Він пише, що в суспільно-політичних відносинах повинна прокладатися “...золота стежка, рівно віддалена і від легкодушного хапання... “останніх криків”... світової моди, без всякого зв'язку з своїм громадським, національним життям та його традиціями, – і від національної реакційності...” [88, 97].

Нації повинні встановлювати між собою “...modus vivendi на основі врахування численних відносин...” [143, 7], – вважає М.Грушевський. Такий паритет повинен бути встановлений у відносинах національних: “Будемо рішучо поборювати всякі шовіністичні течії... Оборонці української національності не будуть націоналістами” [93, 104]. Історик веде мову про те, що “...Україна не тільки для Українців, а для всіх хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй...” [93, 106] (курсив наш. - В.Б.). Для історика в аспекті гуманістичних вартостей національна ідентифікація ґрунтується у більшій мірі не на фізіологічних та антропологічних особливостях, а у духовному сенсі, адже українцем є той, “хто щиро хоче бути з Українцями, і почуває себе їх однодумцем... членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання – це не важливо. Його воля і свідомість рішає діло” [93, 112]. Свідомість та воля – основні критерій національної ідентифікації – “це власне, й вирішує все і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом навіть, і якої хто мови” [93, 114]. Такі міркування М.Грушевського є актуальними у футурологічному сенсі з точки

зору побудови української політичної нації, яка для свого поступу повинна черпати більше із духу, ніж із тіла, тобто ґрунтуватися на національній самосвідомості, волі, на духовних чинниках, які, власне, і відображають реальне обличчя нації.

Національне, на переконання історика, доповнює загальнолюдське і навпаки – “дрібна культура” дає і свій внесок “в загальнокультурну скарбницю в вигляді певних оригінальних продуктів свого національного культурного життя...” [88, 98]. Кожна національна культура повинна служити “знаряддям поступу і причетності до загальнолюдських вартостей” [88, 99]. Так само і держава повинна бути побудована на принципах “національного рівноправ'я і вільного розвитку її народностей...” [102, VIII]. У цьому контексті можна зазначити, що М.Брайчевський називає історика в числі “представників української націоналістичної історіографії” [144, 32]. Зазначимо також, що В.Березинець бачить “сутність історіософії М.Грушевського як концепції історичного націоцентризму” [128, 7].

Наголошуючи на ідеї національності, М.Грушевський водночас не є радикальним націоналістом, тому що він виходить із романтичної ідеї важливості кожної нації в історії. Така позиція вченого підтверджується його міркуваннями: “На перший початок я скомбінував собі приціл *національності з провіденціалізмом*. Треба... дбати про повноту розвитку і життя кожної національності... і очевидно, передусім сей *обов'язок спадає на свідомішу частину народу...* В поміч підспіла історіософія Гегеля – його космічний дух, що усвідомлює себе в людстві, і різні національні культури являються різними стадіями чи ступенями сього космічного усвідомлення” [51, 137] (курсив наш. - В.Б.). У футурологічному сенсі у контексті міркувань вченого важливим є наголос на еліті, на свідомій частині нації, яка повинна подолати власні інтереси на користь національних.

М.Грушевський розглядає історичний процес з точки зору солідарних, гуманістичних цінностей [140, 11], де будь-який крайній егоцентризм має бути подоланий – “національний”, “державний”, “расовий” [9, 63]. Мислитель настоює на переоцінці національних мотивів, інтересів, заслуг і обов'язків із становища загального ходу історії. Для нього “зовсім не бажано... отримати покоління національних Нар-

цисів...” [9, 63]. З морально-етичної оцінки егоцентризм є короткозорим і небезпечним навіть у теоретичній сфері, оскільки “...теорією справа не кінчиться” [9, 64].

Вчений, як вважають Л.Кондратик та О.Кондратик, прагнув “створити так звану громадянську релігію, головним постулатом якої були б любов до свого народу, гуманність, висока моральність, демократичність” [130, 21]. Цей здогад дослідників у даному випадку підкреслюють слова М.Грушевського, що поступово “релігія бога змінилася релігією богочоловіка, далі йде релігія чоловіка просто, або релігія людства²²...” [87, 37]. У цьому ж контексті також можна навести його слова: “...У мене... лишився твердий і непохитний стрижень, котрий кінець кінцем утримав мене над берегом безодні – це моя свідомість національного обов'язку. Перше – людина мусить заплатити свій борг громадянству... а потім уже журитися своїм індивідуальним спасінням чи самовдосконаленням...” [57, 137]. На перший план у М.Грушевського виступають інтереси громадянства, нації. Звичайно, що з прагматичної точки зору вчений висуває утопічні міркування, які можна критикувати як нераціональні з точки зору здорового глузду або еґоїзму. Однак в умовах, коли нація повинна реалізуватися, коли для її становлення потрібні великі зусилля, то на перший план повинна виступати саме самопожертва заради нації своїми власними інтересами. Та нація, яка не пройшла такої саможертви (епоху героїв), не буде цінувати власну свободу, іншу людину як вартість.

Людину, на погляд вченого, необхідно виховувати людину в душі гуманістичних вартостей, будувати правові норми на їх основі. Проте, якими б не були досконалі закони з юридичної сторони, для їх впровадження в життя необхідна добра воля людини, її спрямованість на добро. В цілому, людству, для того щоб реалізувати демократичні і гуманістичні вартості, необхідно “...*відмовитись від формули homo homini lupus (людина людині як вовк), котрою фактично живе нинішній момент, до формули homo homini res sacra (людина людині річ свята)*, котрою рухалось й здобувалось все, що було кращого на землі” [9, 70] (курсив наш. - В.Б.). Така формула розкриває

22 Зазначимо, що створення позитивної філософії як нової релігії людства було характерним для Конта.

сенс історичного процесу у соціально-філософських поглядах М.Грушевського.

У концепції історії вченого людина піддається впливу різноманітних чинників, де мають місце раціональні та ірраціональні. Однак історик наголошує на потребі свідомої діяльності, свідомого вибору і свідомої активності громадян. На думку історика, "...людина своєю думкою і її реалізацією – свідомою творчою працею вносить розум і доцільність в мертвий сліпий вихор механічних процесів природи, дає їм мету і ціль..." [87, 103]. У такому аспекті ми не можемо погодитись з міркуванням, що "розвиток суб'єкта (народу) підпорядковується ідеї загального прогресу людства в цілому..." [145, 9]. М.Грушевський вважає, що в історії не існує законів, що панують фатально над спільнотою, навіть якщо такі закони є гуманними, тому вона сама повинна спрямовувати свої зусилля на покращення відносин.

М.Грушевський розвинув коло актуальних морально-етичних проблем, до яких входить проблема сенсу людського існування, проблеми суспільних і міжнаціональних відносин, і своїм творчим доробком він вносить моральні й етичні орієнтири, якими повинна керуватись людина, кожна нація, людство як суб'єкти історії, а на основі них будуватимуться соціальні інститути.

У процесі пізнання всесвітньої історії М.Грушевський перебуває на методологічній позиції тісного зв'язку всього людства і взаємодії всіх народів, всіх цивілізацій. Звідси випливає, що суб'єктом всесвітньої історії стає людство в цілому, а не окремий народ. Тобто, суб'єктом історії у глобальних вимірах є людство, а в дослідженні української історії суб'єктом її є український народ. Зазначимо, що на бачення народу як суб'єкта історичного процесу у соціально-філософських поглядах М.Грушевського вплинули народницькі, еволюціоністські та позитивістські ідеї. Відповідно до останніх суб'єктом еволюції, суб'єктом історії не може бути окрема людина, а спільнота, народ, який охоплює собою всі ступені своєї еволюції в просторі і часі. Дійсно, в силу свого біологічного і соціального становища конкретна людина не може бути суб'єктом історії. Людина реалізується у спільноті, в якій разом долаються труднощі природного середовища.

Для такої самореалізації і зрівноваження впливів природного середовища спільнота створює соціальні інститути, завдання яких по-

лягає в забезпеченні прав і свобод людини. Основою об'єднання в соціальні інститути, основою побудови держави і громадянського суспільства повинні бути морально-етичні цінності, які носять гуманістичну, солідарну спрямованість [146, 63-73]. Соціальна взаємодія є неможлива без вартостей, основними характеристиками яких є гуманізм, демократизм, лібералізм.

У футурологічній перспективі сенс історичного процесу полягає в гуманізації соціальних відносин, в освяченні людини як основної вартості історії [140, 3-13], оскільки тільки така інтенція свідомості та світогляду веде до того, що в спільноті починають розвиватись тенденції солідаризму, альтруїзму, через які може здійснюватись, як вважає М.Грушевський, поступ окремої нації в історії та людства у цілому.

ВИСНОВКИ

Сучасний світ – складне поле взаємодій, у якому не може не брати участі Україна, інакше вона буде ізольованою та закритою державою. Перед Україною постає необхідність вирішення теоретичних і практичних питань у різноманітних аспектах для повноправної участі у світовому співтоваристві. Нам потрібно визначити свої перспективи та можливості, які аналізуються у монографії з точки зору соціально-філософських поглядів М.Грушевського. Інтерес до праць вченого не є випадковим, оскільки він вперше в українській історіографії ідентифікує український народ в історичному процесі, досліджуючи його життя та його внутрішні мотиви. Тому філософсько-історичні узагальнення історика є вагомими для прогнозування та побудови суспільно-політичних взаємодій в українському суспільстві та європейському просторі, коли для пострадянської України актуалізується питання військово-політичних та економічних союзів.

У монографії вперше здійснено систематизацію та аналіз соціально-філософських поглядів історика у футурологічному аспекті. Досліджується соціально-філософські, соціокультурні проблеми розвитку української історії та майбутні перспективи.

Важкість проведеного аналізу полягає у тому, що соціально-філософські погляди М.Грушевського не викладені в окремій праці, однак за своїм змістом складають цілісну логічну систему. У поглядах М.Грушевського спостерігаємо інтенцію до вирішення спектру основних проблем філософії історії та соціальної онтології за допомогою методологічних філософських принципів, які суттєво вплинули на формування концепції історика у ретроспективному та футурологічному аспектах.

На наш погляд, соціально-філософські погляди вченого характеризуються системністю, яка ґрунтується на принципах, які пов'язують в єдине ціле його філософсько-історичні міркування. Соціально-філософським поглядам М.Грушевського притаманний футурологічний сенс, який ґрунтується на використанні ним у побудові концепції історії філософських та методологічних ідей. До основних принципів історії вченого зараховуємо принцип поліфакторності, що дозволяє розвивати теоретичний і методологічний плюралізм.

У дослідженнях соціальної онтології М.Грушевський розвиває такі методологічні принципи, як *поліфакторності історії, плюралізму* можливих шляхів історичного розвитку, *еволюціонізму, цілісності історії* народу, основою якої є культура як субстрат єдності народу, *самоорганізації історії*; а також принципи *антропологізму, психологізму, аксіологізму, гуманізму, евдемонізму, прагматизму* – у контексті соціальної інституалізації. Такі принципи створюють підстави для висунення футурологічних рефлексій у системі історії вченого.

Так, наприклад, М.Грушевський, використовуючи принцип поліфакторності історії, намагається врахувати всі чинники історичного поступу. Принцип плюралізму налаштовує на роздуми про можливий плюралізм історичного розвитку, який не є наперед детермінований зовнішніми законами. Крізь призму принципу еволюціонізму вчений розглядає історію як процес поступового розвитку народу та його культури, тому майбутнє народу, його статичні та динамічні параметри залежать від стійкості культури та традицій. Принцип самоорганізації історії розвивається у контексті досягнення рівноваги чинників історії на певному історичному етапі, де всі соціальні інститути та вартості – це наслідок рівноваги чинників. М.Грушевський розвиває також принцип коливальної динаміки соціальних явищ на основі ідеї про чергування у суспільстві тенденцій солідарності та індивідуалізму, через які можна здійснювати футурологічні прогнози щодо ходу історії. Історик використовує також принцип антропологізму, оскільки у його поглядах щодо історії наголошується на важливості людини та народу в системі чинників історії. Принцип антропологізму пов'язаний із психологізмом, який впливає із тенденцій інтеграції та диференціації суспільного розвитку. Аксіологічне бачення історії М.Грушевським відображається у тому, що вартості, зокрема гуманістичні та солідарні, виступають найбільш дієвими чинниками історичного поступу, забезпечують його статику та динаміку. Розвиваючи ідею про те, що формулою суспільних відносин повинна стати “*homo homini res sacra*” (людина людині – річ свята) вчений втілює у концепції історії принцип гуманізму. Думкою про те, що мета діяльності людини, народу, людства полягає у досягненні щастя, історик перебуває на позиції евдемонізму. Прагматизм у системі історії М.Грушевського полягає у тому, що функціонування соціальних ін-

ститутів повинно бути направлено на забезпечення основних життєвих потреб людини та нації.

Виходячи із таких методологічних та філософських установок, історик розвиває бачення історії як взаємодії людини і природи, культури і природного середовища. Соціально-історичний процес розгортається на основі рушійних сил і чинників, які має в самому собі. Такими чинниками виступає людина, народ, людство, що є основою для розгортання тенденцій солідарності та індивідуалізму.

У контексті ідеї поліфакторності історії М.Грушевський констатує наявність в історичному і суспільному розвитку постійних тенденцій, “неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій” [8, 4]. Такими є індивідуалізм і солідарність, тобто тенденції диференціації та інтеграції, що поперемінно панують у суспільстві і впливають на коливальну динаміку історії та її самоорганізацію. Однак вчений відходить від механіцизму, психологізму, біологізму і натуралізму в поясненні історичних явищ у дусі Спенсера та Вундта. В історії, на його переконання, панують тенденції інтеграції та диференціації, але, людина вносить в історичний розвиток *доцільність* і *моральність*, які нівелюють впливи буття, а історія розвивається як єдність та протиположність тенденцій інтеграції та диференціації, які заперечують механічний характер історії.

Джерелом таких тенденцій в історії є народ, людство, які є основними суб'єктами і чинниками історії. Історичний процес – це розвиток та самореалізація народу, тому що історія можлива на основі діяльності людини, що продукує антропологізм філософії історії вченого. Однак М.Грушевський не зводить все до антропологічного чинника, хоча сама можливість історії можлива тільки через народ та його культуру, яка виступає джерелом інституалізації та самоідентифікації спільнот.

У такому сенсі основними чинниками історії є культурні, антропологічні, що виявляються у тенденціях інтеграції та диференціації. Зовнішнє середовище впливає на посилення тих чи інших тенденцій, але людина не може змінити впливи природи на неї радикально. Чинники, що піддаються контролю і корекції з боку людини, – духовні (воля, самосвідомість) та культурні (традиції, звичаї). Єдина можливість у футурологічному сенсі реально впливати на хід історії – через формування у спільноті вартостей солідарності та гуманізму. Через

пропозицію вартостей, обґрунтування пріоритетності яких є основою будь-якої ідеології, можна впливати на тенденції інтеграції і диференціації спільноти. Саме в такому баченні суб'єкта історії можливою є реалізація гуманістичних та альтруїстичних вартостей.

Історичний процес має *раціональний* вимір уже в тому аспекті, що людина вносить в нього *моральність* і *доцільність*, які повинні бути спрямовані на досягнення загального добра через подолання егоїзму всіх рівнів. Тільки через солідарність та гуманізм можна досягнути історичного поступу, відчути щастя, яке є, на думку вченого, метою людського співжиття.

Зазначимо, що футурологічний сенс має місце крізь призму *аксіологічного* бачення історії, де вартості є основою, яка з'єднує всі періоди історії народу: “...Одна і та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків... Тільки з зазначеної точки нам ясно визначиться єдність... і замінить *механічне* сполучення окремих періодів. Народ... зв'язує їх в одну цілість... Він – з своїми *ідеалами* і *змаганнями*... єсть єдиний герой історії” [104, 13] (курсив наш. - В.Б.). У житті народу М.Грушевський намагається знайти “...вічне, невмируще, основне, що треба берегти...” [147, 153]. А такими стійкими основами є вартості народу. Саме “через ціннісні пріоритети виявляють себе етнонаціональні особливості буття народу, його характер, національний дух” [148, 9], тому цінності є тим елементом, на основі якого можна будувати футурологічне бачення історії народу, бо вони – та основа, що зв'язує історію народу.

Народ є найбільш діяльними із чинників історії, звідси долається абсолютний *механічний детермінізм* соціальних явищ. Суспільство у футурологічному аспекті не підпорядковується абсолютно природнім закономірностям, а намагається їх все більше нівелювати із своїм поступовим розвитком. Чим більше вдосконалюється цивілізація, тим вона відчуває менші впливи на себе зі сторони природних чинників. Трансформація суспільних відносин у такому контексті ґрунтується на основі свідомого втручання людини в історію. Вчений вимагає від людини гуманістичної спрямованості її дій.

Основу футурологічної концепції історика, на наш погляд, складає боротьба тенденцій індивідуалізму і солідарності, які ґрунтуються на духовності та культурі людини. Звідси можна говорити про перспективи у поглядах вченого соціальної інженерії, основою якої є

вплив через виховання (школа, засоби масової інформації) на суспільну поведінку і спосіб мислення. Однак, на переконання М.Грушевського, у спільноті повинні виховуватись ідеали солідарності і альтруїзму. Саме через них може реалізуватись повнота людської сутності.

Ідея солідарності спільнот у філософії історії М.Грушевського має важливе значення. Солідарність і альтруїзм – принципи побудови суспільного ладу, близькі до християнських принципів соціальної взаємодії, що є протилежним до індивідуалізму та егоїзму. Останні – панівні у світовій спільноті та є причиною соціально-політичних конфліктів. У даному випадку іде мова про побудову соціального ладу не тільки на раціональній основі, але і на основі почуттів, на основі щирості відносин у громаді, між людьми і між державами, на основі почуттів солідарності та любові.

Власне через альтруїзм та солідарність можлива самореалізація людини у спільноті, пошана до людини як найвищої вартості. Солідарність і альтруїзм можуть подолати всі соціальні конфлікти і сприяти утвердженню справедливого соціального ладу, яким, як вважає вчений, може бути *федеральна* держава, у якій, однак, будуть рівноправними усі нації та народи.

Тенденції індивідуалізму і солідарності створюють своєрідну діалектику взаємодії соціальних сил в історії. Такої діалектики не існує в сфері природного буття, оскільки джерелом таких протилежних тенденцій є людина, її творчість, прагнення і бажання. Такі тенденції є основою історичного розвитку.

У складові закономірностей історичного процесу в філософсько-історичній концепції вченого включається своєрідна тріада: територія – людина – культура. Така думка є важливою для футурологічного потенціалу поглядів ученого. Будь-який природний чи соціальний закон не може реалізуватись поза людиною, яка є основним діючим суб'єктом історичного і соціального розвитку. Разом з тим, говорячи про людину як про основного суб'єкта історії, М.Грушевський виключає абсолютний *детермінізм* і *фаталізм* із соціального буття людини і переконаний у важливості самовизначення особи у вчинках і діях.

М.Грушевський вбачає основу історії народу в культурі. Тільки культурне життя залишається при всій зміні інших форм існування спільноти та акумулює в собі основні вартості. Культура народу є

основою історії, субстрат єдності народу, тому що політичні і державні форми можуть зникати в історії. Якщо б вони були основою історії, то вона мала б дискретний характер, однак одна з головних характеристик історичного процесу в філософії історії вченого – його *континуальність*, *цілісність* і *неперервність*. Саме культура, традиція, здатні забезпечувати єдність всіх сфер життєдіяльності суспільства, солідаризувати його в історії.

Соціальний лад повинен носити ліберально-демократичний характер, будуватись на основі рівності прав людини, реалізації її свобод. Симпатії М.Грушевського до соціалізму ми пояснюємо привабливістю вартостей, які соціалізм пропонує в побудові соціального ладу. Аналізуючи політичну, громадську і наукову діяльність вченого, можна констатувати, що його концепція філософії історії вплинула на хід його рефлексій у різних науках і на практичні дії у сфері політики.

Сенс історії, на переконання М.Грушевського, полягає в гуманізації відносин у суспільстві, а також у продукуванні зростаючої ролі солідарності і альтруїзму. Він реалізується у формулі, згідно з якою розгортається погляд на людину як універсальну вартість, яка повинна підтримуватись кожною нацією.

Філософсько-історична система М.Грушевського розгортається на основі конкретних історичних фактів української історії, на аналізі її основних етапів і проникнення в їх суть. У такому вимірі вона є не чисто спекулятивною, що збільшує її вартість у футурологічному аспекті з точки зору практичного застосування для побудови та нормалізації суспільно-політичних відносин на Україні та світі. Філософсько-історичні погляди вченого не є ідеальною логічною моделлю чи схемою, яка зафіксована в окремих роботах. Вона опирається на реальні історичні факти, хоча це продукує недолік її категоріального апарату і створює враження про її відсутність у конкретних працях М.Грушевського.

Загалом, результати монографії сприятимуть становленню чинників розбудови української державності, впливатимуть на хід становлення в Україні інститутів громадянського суспільства, самоусвідомлення української нації, її духовного та культурного відродження на основі пріоритетних вартостей, якими, як стверджує М.Грушевський, є свобода, рівність, демократизм, лібералізм. Результати дослідження можуть застосовуватись у прогнозуванні реальних політичних

процесів, у розробці національної ідеї, вказуючи на основні принципи національної ідеології, якими мали б бути альтруїзм, гуманізм і демократизм, які, на думку вченого, є притаманними українському народу на всіх етапах його історії.

У соціально-філософських поглядах М.Грушевський розвиває ідею ліберально-демократичних вартостей та принципів, на основі яких може ґрунтуватись побудова громадянського суспільства в Україні. Такі ліберальні та демократичні, гуманістичні та солідарні вартості, які проникли в ментальність народу, визначають його спосіб мислення і поведінку. Звідси, виникають можливості реального застосування висновків дослідження для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні.

Зазначимо, що наше дослідження соціально-філософських поглядів М.Грушевського у футурологічному аспекті не претендує на завершеність, а висновки монографії на абсолютну істинність. Часто робити прогнози на майбутнє – невдячна справа, тим більше, якщо вони стосуються цілої нації, регіону планети чи людства у цілому. Висновки монографії можуть носити дискусійний характер, і ми закликаємо до такої дискусії.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Зашкільняк Л. Методологія історії. Від давнини до сучасності.- Львів.- 1999.-227с.
2. Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик.- 1966.- №1-2 Рік III.- С.32-51.
3. Прицак О. Історіософія та історіографія М.Грушевського: Київ, Кембрідж.- 1991.- 78с.
4. Винар Л. Думки про грушевськознавство // Михайло Грушевський і Львівська історична школа (Матеріали конференції Львів, 24-25 жовтня 1994) Нью-Йорк - Львів.- 1995.- С.8-17.
5. Бочковський О. М.Грушевський – як соціолог // Кооперативна республіка.- 1935.- №1-12.- С.313-321.
6. Витанович І. Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч // Кооперативна республіка.- 1935.- №1-12.- С.7-15.
7. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів.- 1999.- С.65-86.
8. Грушевський М. Початки громадянства. (Генетична соціологія).- Відень.- 1921.- 328с.
9. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // М.Грушевський На порозі нової України. Гадки і мрії.- Київ.- 1918.- С.55-70.
10. Бернгейм Е. Введеніє въ историческую науку.- М.: Издание М.Н.Прокоповича.- 1908.- 135с.
11. Бартъ П. Филосоія історії какъ соціологія. Пер. с нем. С-Петербургъ: С-Петербургская Электротпечатня.- 1902.- 348с.
12. Запис засідань конференції “М.Грушевський і сучасна історична думка” 29 вересня 1996 р. // Михайло Грушевський і українська історична наука.- Львів.- 1999 С.307-357.
13. Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. - 1994.- №46.- С.3-24.
14. Ракитов А. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. М.- 1982.- 303с.
15. Бойченко І.В. Філософія історії.: Підручник. – К.: Т-во “Знання” КОО, 2000.-723с.

16. Жід Ш. Солідарність.- Львів.- 1938.- 92с.
17. Вайнштейн О. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX-XXвв.- Ленинград.- Наука.- 1979.- 270с.
18. Грушевський М. Історія української літератури: В 6т. / Київ-Львів.- 1923.- Т.І (Ч.І кн.І).- 360с.
19. Ковалевській М. Соціологія. (Соціологія и конкретныя науки объ обществъ. Исторический очеркъ развития соціологіи).- С-Петербургъ.- 1910.- Т. I.- 300с.
20. Зиммель Г. Проблемы философии истории М.: Издание магазина "Книжное дѣло". - 1898.- 167с.
21. Риккертъ Г. Философія історії. С-Петербургъ: Издание Д.Е.Жуковского.- 1908.- 154с.
22. Кареев Н. Общие основы социологии. - Петроград.- 1919. - 210с.
23. Ковалевській М. Соціологія.- (Генетическая соціологія или учение объ исходныхъ моментахъ въ развитіи семьи, рода, собственности, политической власти и психической дѣятельности).- С-Петербургъ.- 1910.- Т. II 296с.
24. Зелик І. До питання взаємовідносин між історією та соціологією// Український історик.- 1982.- №1-2 Рік XIX.- С.40-53.
25. Гермайзе О. Рецензія на // Hautprobleme des Sociologie.- Erinnerungsgabe fur Max Weber,-V.I-II/ Munchen und Leipzig.1923 st389'352 // Україна.- 1924.- Кн.3.- С.149-153.
26. Гердер И. Идеи к философии истории человечества.- Москва.- 1977.- 703с.
27. Rocholl R. Aufbau einer Philosophie der Geschichte.- Gottingen.- 1911.- 612с.
28. Кареев Н. Філософія історії, історіософія і соціологія.- Львів.- 1903.- 35с.
29. Карсавин Л. Философия истории Берлин.- 1923.- 358с.
30. Димитрова Л. Філософія історії: від Полібія до Гумільова.- Київ.- 1997.- 200с.
31. Кимелев Ю. Философия истории. Системно-исторический очерк // Философия истории. Антология.- Москва.- 1995.- С.3-19.
32. Сичивиця О. Основні парадигми філософії історії (Конспект лекцій із спецкурсу).- Львів.- ЛЛІ.- 1993.- 78с.
33. Трельч Э. Историзм и его проблемы.- М.- 1994.- 719с.
34. Універсальний словник-енциклопедія.- К.- 1999.- 1551с.

35. Шлемкевич М. Філософія.- Львів.- 1934.- 132с.
36. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // Український історик.- 1991-1992.- №3-4, №1-4.- Рік XXVIII/XXIX.- С.13-53.
37. Topolski J. Od Achillesa do Beatrice de Planissolles. Zarys historii historiografii. Warszawa.- 1998.- 167с.
38. Moszczenska W. Metodologii historii. Zarys krytyczny.- Warszawa-1977.- 560с.
39. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // Визвольний шлях.- 1967.- Кн.2.- Лютий. Річник XX.- С.171-181.
40. Тельвак В. Історіософія та методологія історії. – Ч.1. Історіософія.- Дрогобич.-1999. - 106с.
41. Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. Нью-Йорк, Київ, Торонто.- 1995.- 304с.
42. Прицак О. Михайло Грушевський як історіософ // Вісник Академії наук України 1992.- №2.- С.51-54.
43. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. - Прага.- 1931.- 175с.
44. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1955.- Т.5.- 687с.
45. Грушевський М. Рецензія на // L.Levy=Bruhl, Das Denken der Naturvolker, in deutscher ubersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. Wien und Leipzig, W.Braumuller, 1921,st.XIГ352 La mentalite primitive par L.Lewy=Bruhl (Bibliotegue de philosophie contemporaine-Trabeaux de l'Annee sociologique). Paris.F.Alcan, 1922, ct III'537.
- // Wilhelm Jerusalem, Sociologie des Erkennens (Kolner Vierteljahrschafte fur Sozialwissenschaften, I jhrg. Heft 3, 1921.
- // Richard Thurnwald, Zum gegenwartigen Stande der Volkerpsychologie (Koin, Vierteljahrshefte, IV jhrg. Heft 1,2-1924// Україна. 1924.- - Кн. 4.- С.145-153.
46. Копиленко О. Українська ідея М.Грушевського: історія і сучасність.- К.: Либідь, 1991.- 182с.
47. Грушевський М. Автобіографія.- Київ.- 1926.- 31с.
48. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної юві-

- лейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.- Львів.- 1994.- С.13-31.
49. Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з 1905 року // Український історик.- 1985.- №1-4.- Рік XXII.- С.34-45.
50. *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Київ.- 1920.- 64с.
51. *Грушевський М.* В сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи // Український історик.- 1984.- №1-4.- Рік XXI.- С.219-224.
52. *Грушевський М.* “Малоросійські пьєси” Максимовича і століття української наукової праці // Україна.- 1927.- Кн.6.- С.1-13.
53. Піча В., Черниш Н., Кондратик Л. З історії української соціологічної думки.- Львів.- 1995.- 64с.
54. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття.- К.- 1997.- 175с.
55. Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – поч. XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів.- 1999.- С.31-47.
56. *Грушевський М.* Щоденник (1888 – 1894 р.р.) К.- 1997.- 261с.
57. *Грушевський М.* Спомини // Київ.- 1992.- №3.- С.131-142.
58. Цвенгрош Г. Франкомовні літературно-народознавчі публікації М.Грушевського в Парижі // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С.209-212.
59. Мовчан С. Основні ідеї з проблем вивчення всесвітньої історії в творчій спадщині М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С.140-143.
60. ЦДІА Украї. и у м. Львові Ф.361, Оп.1, спр. 69. (Листи М.Грушевського до К₁ ушельницького А).
61. ЦДІА України у м. Львові Ф.401, Оп.1, спр. 49. (45 (Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”. Уривки статей, бібліографічні замітки, виписки архівних документів Грушевського. Рукописи).
62. *Грушевський М.* Рецензія на // Wilhelm Wundt, *Volkerpsychologie. Eine Untersuchung der entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.* V. VII, VIII, IX, X 1917-1920 // Україна.- 1924.- Кн.1-2.- С.179-180.
63. *Грушевський М.* Рецензія на // Folk-lore in the Old Testament. *Studies in Comparative Religion, Legend and Law* by Sir James

George Frazer, in three volumes, London, Macmillan, 1919, t.1st XXV'560, t.II st XXI'571, t.III st XVIII'556 // Україна.- 1925.- кн.5.- С.144-147.

64. Neubauer H. *Mychajlo Hrusevskij Erbe und Auftrag zu seinem 50. Todestag* // Український історик.- 1984.- №1-4.- Рік XXI.- С.21-32.
65. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал.- 2000.- №2.- С.27-47.
66. Панько Т. Концепція української літературної мови в системі науково-культурологічних поглядів Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.- Львів.- 1994.- С.111-129.
67. Кордуба М. Михайло Грушевський як учений // Український історик.- 1984.- №1-4 Рік XXI.- С.33-47.
68. Ісаєвич Я. Праця М.Грушевського “Про дві схеми Східноєвропейської історії” – історіографічний і політичний контекст // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С.83-90.
69. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ.- 1922.- Т.СХХХІІІ.- Львів.- 26с.
70. Будз В. Методологія філософії історії Михайла Грушевського // “Наукові записки” Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Філософія, економіка. -Тернопіль.- 2000.- № 4.- С.81 – 85.
71. Черниш Н. Історико-соціологічний метод М.Грушевського і сучасність // М.Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С.324-327.
72. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський // Український історик.- 1966.- №1-2 Рік III.- С.6-14.
73. *Грушевський М.* Рецензія на // Dr.Lubor Niederle. *Slovanske Starozitnosti. Puvoda o pocatku slovanu vychodnich Oddil I.-Svazek IV v Praze 1924* // Україна.- 1925.- Кн.6.- С.134-138.
74. *Грушевський М.* Спомини // Київ.- 1988.- №12.- С.111-132.
75. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді.- Ч.І Вид.2.- Київ.- 1917.- 166с.
76. Соціологія. Короткий енциклопедичний словник.- Київ.- 1998.- 736с.

77. Грушевський М. Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства.- Санктпетербургь.- 1904.- 7с.

78. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.- Т.7.- 624с.

79. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958.- Т.10.- 594с.

80. Грушевський М. Пятдесят літ "Исторических песен Малорусского народа" Антоновича і Драгоманова // М.Грушевський Україна.- 1924.- Кн.1-2.- С.97-109.

81. Кононенко П. "Історія української літератури" Михайла Грушевського – етап у розвитку наукового літературознавства // М.Грушевський Історія української літератури: В 6т., 9-ти кн. / К.: Либідь, 1993.- Т.1. С.7-36.

82. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11т. 12кн. / К.: Наукова думка.- 1991.- Т.1.- 648с.

83. Злупко С. Генетика українських господарських форм в історичній концепції М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С.138-140.

84. Сисин Ф. "Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука.- Львів.- 1999. С.3-30.

85. Лисий В. Про методологію історії в спадщині М.Грушевського / Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С.149-152.

86. Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905-6р.- Київ.- 1906.- 126с.

87. Грушевський М. Sub divo Оповідання, начерки, замітки.- Київ.- 1918.- 111с.

88. Грушевський М. Наша політика.- Львів.- 1911.- 119с.

89. Грушевський М. Історія української літератури: В 6т. 9-ти кн. / К.: Либідь, 1994.- Т.4, кн.2.- 320с.

90. Франко І. Причинки до "Історії України-Русі". Ч.1. // Твори в 50т. / Т.47.- С.417-549.

91. Грушевський М. Всесвітня історія у короткім огляді: У 6-ти ч. / К.: Українознавство.- 1996.- Ч.2 кн.28.- 283с.

92. Грушевський М. Всесвітня історія у короткім огляді. У 6-ти ч. / К.: Українознавство.- 1996.- Ч.3 кн.29.- 237с.

93. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.- Київ.- 1991.- 240с.

94. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1955.- Т.6.- 667с.

95. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.- Т.8. Ч.1.- 321с.

96. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.- Т.8. Ч.3.- 314с.

97. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.- Т.8. Ч.2.- 224с.

98. Грушевський М. Український рух на Схід // Україна.- 1914.- Кн.1.- С.20-53

99. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.- Т.9 кн.2.- 870-1630с.

100. Грушевський М. Історія української літератури: В 6т., 9-ти кн. / К.: Либідь, 1996. Т.6, кн.1.- 264с.

101. Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. (Критичні замітки) // Записки НТШ.- Т.СІІ.- 27с.

102. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопросъ. Статьи и заметки.- С-Петербургъ.- 1907.- 291с.

103. Грушевський М. Украинство в России, его запроси і нужди. (Глава із Очерка истории украинского народа).- С-Петербург.- 1906.- 48с.

104. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси // М.Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С. 5-14.

105. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі історії України-Руси М.Грушевського // Український історик.- 1984.- №1-4 Рік ХХІ. - С.103-110.

106. Грушевський М. Передмова // К.Грушевська З примітивної культури.- Київ.- 1924.- С.3-16д.

107. Грушевський М. Історія української літератури: В 6т., 9-ти кн. / К.: Либідь, 1996.- Т.6, кн.2.- 280с.

108. Грушевський М. Очерк истории украинского народа.- Киев.- 1990.- 400с.

109. Рибак О. Михайло Грушевський і його візія періодизації історії української культури // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.- Львів.- 1994.- С.103-110.

110. *Грушевський М.* Степ і море в історії України // Український історик.- 1991-1992.- №3-4.- №1-4.- Рік XXVIII/XXIX.- С.54-68.

111. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні.- Львів.- 1925.- 160с.

112. *Грушевський М.* Нова "пря" про українсько-руську книжну мову // Літературно-науковий вісник.- 1899.- Річник II Т. VI.- С.85-92.

113. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1955.- Т.4.- 535с.

114. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954.- Т.2.- 633с.

115. Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна.- 1914.- Кн.1.- С.71-77.

116. Грушевська К. Принципи морали в освітленню французької соціологічної школи. Рецензія на // Emile Durkheim, L'education morale. Avertissement de Paul Fauconnet, maitre de coferences a la Sorbone, Travaux de L'Annee Sociologigue. Bibliothegue de philosophie contemponaine. Paris, Alcan,1925 с.VII і 323 // Україна.- 1926.- Кн.5.- С.156-164.

117. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Духовна Україна.- Київ.- 1994.- С.136-255.

118. Спенсерь Г. Основанія соціології. Сочиненія Т. II.- С-Петербурзь.- 1898.- 724с.

119. *Грушевський М.* На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції) // Борітеся- Поборете.- 1920.- С.1-21.

120. Февр Л. Бои за историю.- Москва.- 1991.- 629с.

121. Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи Антоновича: М.Грушевський і Д.Багалій // Український історик.-1991-1992.- №3-4, №1-4 Рік XXVIII/XXIX.- С.178-185.

122. ЦДІА України у м. Львові Ф.401 чт. Оп 1, спр.48 (Редакція журналу "Літературно-науковий вісник" Статті, рецензії, огляди та ін. наукові праці Грушевського з філософії, соціології та естетики, а також з джерелознавства).

123. Костомаров М. Дві руські народности.- Київ-Ляйпціг.- 1906.- 75с.

124. Полюга Л. Українська національна мова в історичній концепції М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С.221-224.

125. ЦДІА Ф.379 оп.1 спр.14 (Мочульський Михайло Михайлович. Нотаріус) // Листи М.Грушевського до М.Мочульського та його дружини).

126. *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна // Український історик.- 1984.- №1-4 Рік XXI.- С.148-170.

127. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии.- М.: Наука.- 1991.- 575с.

128. Березинець В. Історіософія Михайла Грушевського: Автореф.дис... канд. філос. наук: 09.00.05/ К., 1996.- 20с.

129. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6т., 9-ти кн. / К.: Либідь, 1993.- Т.3.- 285с.

130. Кондратик Л., Кондратик О. М.Грушевський: проблеми суті, функціональності та витоків релігії.- Луцьк.- 1998.- 68с.

131. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 10т. / Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.- Т.9, кн.1.- 869с.

132. Листування Михайла Грушевського. Т.1.- Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто.- 1997.- 398с.

133. Ткаченко В. Україна: історіософія самоорганізації. Київ.-1994.- 24с.

134. *Грушевський М.* Спомини // Київ.- 1992.- №2 - С.109-125.

135. Мороз О. Концепція демократії в політичній теорії М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції. Л.: Світ, 1995.- С.172-174.

136. *Грушевський М.* З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови.- Київ.-1918. 91с.

137. Гоцуляк В. До оцінки Львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією // Михайло Грушевський і Львівська історична школа (Матеріали конференції Львів, 24-25 жовтня 1994).- Нью-Йорк- Львів.- 1995.- С.153-165.

138. Пашук А. Михайло Грушевський і державотворення в Україні // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції. Л.: Світ, 1995.- С.257-263.

139. Карась А. Народ та історія в аспекті поглядів Михайла Грушевського // М.Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.:Світ, 1995.- С.263-266.

140. Будз В. Проблема сенсу історичного процесу в філософії історії Михайла Грушевського // Вісник Харківського національного університету ім. В.Каразіна.- Серія "Філософські науки. Теорія культури та філософія науки." 2000.- № 465.- Вип. 26.- С.3 – 13.

141. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя.- Київ.- 1991.- 560с.

142. Масарик Т. Идеали гуманности.- Львів.- 1902.- 96с.

143. Грушевський М.С. Къ польско-украинским отношениям Галиции I-IV Киевъ.- 1905.- 110с.

144. Брайчевський М. Коли і як виник Київ // Брайчевський М. Вибрані твори. Нью-Йорк – Київ.: Видавничий дім. КМ Academia, 1999.- С.31-178.

145. Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець XIX – початок XX століття): Автореф.дис... канд. іст. наук: 07.00.06/- Львів, 2001.- 19с.

146. Будз В. Проблеми побудови і взаємовідносин держави і громадянського суспільства в філософсько-історичній концепції Михайла Грушевського // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія "Філософські науки". Вип. 2.- Львів: Світ. - 2000.- С.63 – 73.

147. Кашуба М. Футурологічна концепція М.Грушевського // М.Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції.- Л.: Світ, 1995.- С.152-154.

148. Возняк С. Духовні цінності в структурі світоглядних орієнтацій українського народу // Духовні цінності українського народу.- Київ – Івано-Франківськ: Плай.- 1999 С.9-80

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	4
РОЗДІЛ 1	
Теоретичне, методологічне та джерельне підґрунтя соціально-філософських поглядів М.Грушевського	12
1.1. Співвідношення між історією, соціологією, методологією історії, історіософією, соціальною філософією, філософією історії у творчості вченого	13
1.2. Ідейні витоки соціально-філософських поглядів М.Грушевського ..	29
1.3. Філософсько-методологічні принципи дослідження історичного процесу	39
РОЗДІЛ 2	
Рушійні сили історії у соціально-філософській концепції М.Грушевського	51
2.1. Проблема визначення законів та основних вимірів історичного процесу	53
2.2. Розвиток народу як процес взаємодії культури і природного середовища	72
2.3. Проблема співвідношення чинників суспільного розвитку	77
2.4. Індивідуалізм та солідарність як чинники історії	86
РОЗДІЛ 3	
Проблема суб'єкта історії у поглядах М.Грушевського	98
3.1. Співвідношення людини та народу в історичному процесі	98
3.2. Принципи функціонування соціальних інститутів	106
3.3. Проблема сенсу історії	130
ВИСНОВКИ	142
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	149

ЗМІСТ

Наукове видання

Івано-Франківський богословський інститут
Кафедра гуманітарних наук

БУДЗ В.П.

Соціально-філософські погляди М.Грушевського:
футурологічний аспект

Із зауваженнями та пропозиціями звертатися за адресою:

к. філос.н., Будз В.П.

вул. Грюнвальдська, 3

Івано-Франківський богословський інститут,

м. Івано-Франківськ,

76015

Підписано до друку 20.05.2003. Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 9,3. Наклад 300 прим.

Видавництво "Місто НВ", м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності, 53, тел. (0342) 55-94-93

Будз В.П.

Б 90 Соціально-філософські погляди М.Грушевського: футурологічний аспект. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 160 с.

ISBN 966-8090-16-0

НБ ПНУС

785475

УДК 147.7 (092)
ББК 87.3 (4 Укр.)

О.С. Ш... (handwritten)

... (handwritten text in Cyrillic script) ...

... (handwritten text in Cyrillic script) ...

... (handwritten text in Cyrillic script) ...